

РОЗДІЛ I. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Володимир Литвин

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО: ТЕОРІЇ І РЕАЛІЇ СУЧАСНОГО СВІТУ

У статті характеризуються особливі риси політичних еліт провідних держав у часи протистояння західної і радянської систем, у трансформаційний період і умовах глобалізації. Проведений аналіз є основою для передбачень щодо найбільш вірогідної моделі політичного лідерства у майбутньому світі і Україні зокрема.

Ключові слова: елітологія, політична індивідуальність, лідерське призначення, тип політичного лідерства.

Volodymyr Lytvyn. Political Leadership: Theories and Realities of the Modern World. *The article contains the analysis of characteristic features of leading power's political elites in the time of western-soviet system confrontation, in transformation period and under globalization. The analysis is the base for the assumption of the most probable political leadership model in future world including Ukraine.*

Key words: elitology, political elites, individuality, leadership designation, type of political leadership.

Елітологія: від життєписів до концептуалізації

Британський письменник, історик та філософ шотландського походження Томас Карлейль був переконаний, що «історія світу – ... це біографія великих людей» [1, с. 9]. Згодом Гілберт Кіт Честертон – англійський письменник і християнський мислитель – відкрив для себе значно ширше бачення цієї теми: «Ми розуміємо

Литвин Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України.

першу заповідь демократії: всі люди цікаві» [2, с. 4]. А французький письменник та критик Франсуа Леметр взагалі обстоював думку, що всі люди беруть участь у творенні історії, отже, кожен з нас, хоча б найменш значною часткою, зобов'язаний сприяти її красі і не давати їй бути занадто потворною [Див.: 3, с. 434–435].

Уже наведені твердження, які подавалися як аксіоми, на наш погляд, були не лише демонстрацією світоглядних установок їх авторів, а й віддзеркалювали зміст історичної доби, загальну еволюцію поглядів на проблему, віднесену, за одностайними оцінками дослідників, до категорії вічних [Див., наприклад: 4]. Тим більше, що у науковому і практичному вимірах інтерес до неї зазнавав змін залежно від характеру епохи, історичних законів і правил, усвідомлених потреб поточного моменту та перспектив майбутнього.

Історичні обставини та виклики визначали риси і характер дій особистості. Епохи на своєму зламі щонайперше виштовхували, навіть неочікувано, на авансцену осіб, які брали на себе місію лідерства у зміні правил суспільних відносин та прориві в історичному поступі. Саме щодо таких можна віднести слова В. Вернадського про людей «зі сильною волею і ясною свідомістю», яких «кількість і якість вирішує долю держави» [5, с. 403–404].

Тема ролі лідерства завжди була і є надзвичайно актуальною і у її центрі постійно стоять питання про міру впливовості особистості на навколишній світ. Дати на нього вичерпну відповідь неможливо. Зокрема, американський політолог Джозеф Най, автор книги про місце лідерів у поворотні моменти створення «Американської епохи» у минулому столітті, наводить такий факт: учені, які намагалися виміряти вплив лідерства, інколи приходили до цифр у діапазоні 10% чи 15% залежно від історичного контексту. Але це стосувалося структурованих ситуацій, коли зміни найчастіше були лінійними [6]. У неструктурованих же ситуаціях та під час зовнішніх загроз лідерство набуває величезного значення, виходить далеко за межі 10–15%, тобто результати вимірювання можуть суттєво розходитися. Як приклад, Джозеф Най наводить діяльність Нельсона Мандели. Разом з тим і створені особистими якостями й рисами лідера ризики можуть

бути несиметричними його позитивному впливу на державні справи та міжнародну політику.

Дослідники фактично одностайні у тому, що, за постійного інтересу до теми ролі особистості в історії, говорити про неї як про самостійну проблему можна хіба що зі середини XVIII ст. Правда, історична біографія розглядається невід'ємною складовою європейської історіографії з часів Плутарха. Але до цього швидше мали місце спроби описати і зафіксувати життя й діяння окремих правителів відповідно до канону, що доля людини перебуває в руках вищих сил і визначена наперед, що є обрані і решта усіх інших людей, що скрізь діє Божий промисел. Принаймні так було в античні часи і середні віки.

Епоха Відродження заохотила мислителів до роздумів про земні причини сходження вождів, впливу їх особистих якостей на перебіг подій і результати діянь. Виразного самостійного значення набуває біографічний жанр. Істотний вплив на питання про роль особистості справила концепція Н. Макіавеллі, викладена в його знаменитій праці «Государ» (або «Князь»): успіх політики і багато в чому навіть хід історії залежить від волі правителя, його спроможності задіяти арсенал можливостей та засобів аж до аморальних [Див.: 7].

Ці практичні настанови з утримання влади і дотепер користуються популярністю. Вони цікаві й багато в чому повчальні для політичних лідерів, схильних до незавульовано жорсткого та навіть жорстокого реалізму. Хоча про владу написано немало блискучих праць, проте їх автори головним чином розповідають про те, як система повинна діяти, а не про те, як вона функціонує на практиці. У цьому плані видається цікавою й повчальною книга британського дипломата Джонатана Пауелла – з 1997 р. і протягом непростого десятиліття керівника адміністрації Тоні Блера. В ній містяться «уроки практичного макіавеллізму» для тих, хто має намір вижити і досягти успіху в коридорах влади [8].

З часів Макіавеллі історію починають розглядати як сферу, у якій діють свої закони, тобто як об'єктивний процес, де роль Бога все ще не заперечується, але і не абсолютизується. Це, у свою чергу, привело до утвердження у наступні періоди визначення великої ролі видатних діячів у суспільних перетвореннях та історії

загалом. Так, у XVIII ст. з'явилися ідеї перевлаштування суспільства на запропонованих великими умами засадах. У XIX ст. нові теоретичні концепції розглядали роль особистості у контексті відповідного історичного середовища, а також приділяли особливу увагу «народному духу» в різні епохи і в різних виявах*.

Відповідно, домінантою стає намагання узгодити визнання ролі історичних діячів з процесами історичного розвитку: особистість має бути вписана в історичну добу, і характер народу, її діяльність має відповідати суспільним запитам і спрямовуватися на їх реалізацію. Отже, жодна з них не спроможна сама творити великі епохи, якщо для них не сформовані передумови.

Достатньо цілісно ця концепція була окреслена марксистською ідеологією, згідно з якою основу історичного процесу становили матеріальні чинники. У найбільш узагальнюючій формі вона знайшла своє пояснення у праці Г. Плеханова «До питання ролі особистості в історії» [Див.: 9]. Лейтмотив книги – особистість може накладати відбиток на неминучі історичні процеси, але вона жодним чином не спроможна внести зміни у запрограмовану ходу історії. Роль особистості та межі її діяльності, наголошує Г. Плеханов, визначаються організацією суспільства, співвідношенням його сил, і «характер особистості є «фактором» суспільного розвитку лише там, лише тоді і лише остільки, де, коли та оскільки їй дозволяють це суспільні відносини» [9, с. 321].

Принагідно слід зазначити, що вчені допускали й третє можливе розв'язання проблеми історичного значення особистості – як комбінацію чи приміряння суб'єктивної та об'єктивної точок

* Такі концепції перетікали із наукового середовища у творчі кола, які впливали на загальну суспільну думку. Зокрема, у Росії видатний письменник Л. Толстой у філософських відступах у романі «Війна і мир» писав: «Чим вище стоїть людина на суспільному щаблі, чим з більшими людьми вона пов'язана, тим більше влади вона має над іншими людьми, тим очевидніші визначеність та неминучість кожного її вчинку». Значення великих людей, на його думку, уявне, насправді вони лише «раби історії», яка, у свою чергу, відбувається за волею Провидіння (Толстой Л. Война и мир. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 3. Москва: Лексика, 1996. Часть 1. С. 2. URI: http://loveread.ec/read_book.php?id=2340&p=2;)

зору на особистість як на причину, так і на продукт історичного розвитку. Утім, практика показала, що утриматися на компромісній позиції виявилось складним завданням. Зокрема, через те, що вона не спроможна пояснити ряд проблем. Серед них і таку: «коли й чому особистість може справляти вирішальний вплив на події, а коли ні» [4, с. 36]. Згідно з теорією Г. Плеханова, для цього потрібне дотримання двох умов: «По-перше, її талант повинен зробити її більше за інших відповідною суспільним потребам даної епохи... По-друге, існуючий суспільний устрій не повинен загороджувати дорогу особистості, що має таку особливість, потрібну й корисну саме у цей час» [9, с. 324].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у науковому та літературному середовищі популярними стали ідеї особистості-індивіда, спроможного внаслідок свого характеру на неординарні та навіть виняткові дії, результатом яких могла стати зміна історії. Це не обов'язково видатна особистість, а особа, що у певні моменти і навіть волею випадку зуміла збагнути суспільні настрої і використати їх, щоб опинитися на чолі або просто попереду натовпу.

Яскраво підтверджувала цю тезу історія першої половини XX ст., коли проблема взаємовідносин «героїв та мас» набула центрального звучання. Саме цей період позначений як злетами людської думки та досягнень, так і державними переворотами й революціями, двома світовими війнами й масовими злочинами, які примусили світ здригнутися. Утвердження двох політичних систем зумовило необхідність щонайперше прискіпливого аналізу ролі особистості в історії, особливо теорії «вожді і маси», пошуку нових підходів до вирішення цієї теми. Це стосується насамперед політичних практик, вироблення жорстких правил та правових орієнтирів і коридорів для політичних діячів, рівно ж як державних інститутів та держав загалом.

Європейські країни насамперед доклали великих зусиль, щоб унеможливити вияви агресії й вождізму. Було здійснено обмеження влади перших осіб, впроваджено системи стримування і противаг між інститутами та гілками влади, вироблено комплекс заходів суспільного контролю за нею. До цього жодного разу не приділялося стільки уваги створенню норм для інститутів влади,

правил і відносин, і протягом повоєнного періоду ці норми регулювали дії лідерів та політиків, які могли реалізовувати свої ініціативи переважно у визначеному полі існуючих правових можливостей. Зазнали змін історичні реалії. Вони стали менш персоніфікованими і менш самостійним фактором, на відміну від попереднього періоду.

Домінуючим стало усвідомлення того, що надмірна концентрація влади призводить до соціальних загроз та політичних потрясінь і катаклізмів. На перший план висувалися такі її функції, як організація цивілізованого життя громад, суспільств і світу. За Г. Кіссінджером, такий рівень порядку базується на двох компонентах – «сукупності загальноприйнятих правил, що визначають межі допустимих дій, і на балансі сил, необхідному для стримування в умовах порушення правил, що не дозволяє одній політичній одиниці підпорядковувати собі всі інші. Консенсус... не виключає повністю суперництва чи конфронтації, але допомагає гарантувати, що конкуренція буде набувати лише форми коригування існуючого порядку, не обернеться фундаментальним викликом цьому порядку. Баланс сил... може обмежити масштаби й частоту фундаментальних протиріч та не допустить їх перетворення на глобальну катастрофу» [10, с. 20–21].

Від епохи лідерів-особистостей до епохи лідерів-виконавців

У 1990-х рр. значного поширення набула думка, що глобалізація, змінюючи світ, виводить на сцену недержавних акторів. Вона начебто підтверджує марксистські надії на відмирання держав. Слід зазначити, що ідея перетворення держави на «нічного сторожа» набула нового імпульсу після зникнення біполярної системи і утвердження однополюсного світу. З'явилися нові розуміння та нові визначення державного суверенітету. Більше того, поняття «десуверенізація» стало чи не найпопулярнішим у науковому середовищі і почало застосовуватися до процесів не лише в Євразії. Виникла концепція «виродження сучасних європейських держав у «держави-корпорації» зі всесиллям адміністрації, позбавленої відповідальності за ввірене їй опікуванню населення, які не дотягували до «суперсуверенітету» імперського

типу при «зменшенні» суверенітетів кожного з членів ЄС (їх суверенітет «втрачається десь дорогою»)» [11, с. 8]. У «розм'якшенні суверенітету» почали навіть вбачати злиття світів зовнішніх і внутрішніх політик до «єдиного світового політичного простору» [12, с. 42–43]. Звісно, це зумовило погляди про розмивання ролі та зменшення впливу головних дійових осіб і влади загалом щодо питань внутрішньої та зовнішньої політики держав.

Додаймо до цього й такі обставини, як формування й усталення з другої половини ХХ ст. міжнародного права, в якому демократичні принципи вивершувалися над національними інтересами, прийняття Гельсінського акта 1975 року, за яким права людини та гуманітарна сфера загалом перестали розглядатися як виключно внутрішня справа окремо взятих держав. Помітний вплив на ці процеси справило майже чвертьстолітнє після розпаду двополюсної системи домінування США, які здебільшого визначали критерії демократії та лідерства, насамперед для новопосталих країн (кількість суверенних держав з 1940-х років зросла вчетверо) [13, с. 22], нова регіоналізація, чисельні ТНК та неурядові організації, у тому числі глобального виміру. Все це зумовило тотальну і складну трансформацію влади, розмивання кордонів, що визначали ідеологічну сутність політиків і політики, уніфікацію критеріїв лідерства. Узагальненим підтвердженням такої констатації може слугувати такий промовистий факт: у 1977 році загалом 98 країн були під управлінням автократів, а до 2011 року їх кількість скоротилася до 22 [13, с. 24]. Відтоді далеко не кожен державний діяч міг проводити політику лише на основі власних (і, звичайно, суб'єктивних) думок і планів, не зважаючи на позицію міжнародної спільноти.

Узагалі міжнародна ситуація із середини 1970-х р., пов'язана з політикою розрядки, справила значний вплив на внутрішню політику ключових гравців конкуруючих блоків. Зокрема, Москва швидко усвідомила, що з підписанням Заключного акта наради в Гельсінкі «нитка», якою вона розраховувала зшити європейську територіальну конструкцію, «наважується пошматувати усю соціалістичну систему» [14, с. 558]. Саме тому Гельсінські угоди викликали жорсткі дискусії у Кремлі та столицях Східної Європи. Глава КДБ Ю. Андропов погоджувався, що «принцип непоруш-

ності кордонів – це, звичайно, добре, дуже добре», але його турбувало, що кордони повинні стати прозорими внаслідок «потоків інформації» і «розширення контактів». Справді, відтоді інформація про внутрішню ситуацію та настрої в країнах Східного блоку дедалі частіше ставала доступною світовій громадськості. А отже, «зараза свободи» справді поступово почала поширюватися [14, с. 561].

Зрозуміло, що це уможливило ослаблення політичних систем, знецінення впливу й престижу традиційних політичних партій, які слугували кар'єрним ліфтом для своїх членів. По-перше, їх значення, цінність та престиж у суспільному сприйнятті почали знижуватися. По-друге, виборчі платформи стали втрачати своє призначення, поступаючись особистим якостям претендентів на посади. У свою чергу, останні зробили ставку на маніпулятивні виборчі технології, ЗМІ і, зрозуміло, гроші. Звідси – витoki постійних скандалів, що супроводжують політичні кампанії, і, як наслідок, репутаційні удари по партіях. По-третє, відбулося вивищення суспільних рухів та неурядових організацій, довіра до яких зростає пропорційно втраті підтримки політичних партій. Молоді та вмотивовані активісти саме через ці структури дедалі частіше формують нову когорту лідерів. Адже саме таким чином виборці повніше відчують свою причетність та вплив на розв'язання справді резонансних суспільних проблем.

Загалом влада у її класичному розумінні почала втрачати свою вагомість через те, що ставала дедалі слабшою, швидкоплинною (тимчасовою) і обмеженою. Збільшився розрив між можливостями її носіїв та суспільними очікуваннями щодо результатів їх лідерства. «За іронією долі, – пише Г. Кіссінджер, – Європа, яка придумала концепцію балансу влади, тепер свідомо й істотно обмежує владу своїх нових інститутів» [10, с. 18].

Загально-оціночно про окремі аспекти цієї проблеми з 2000-х років масово почали говорити вчені й політики. На такому тлі найбільш повним її виклад видається у роботі 2017 року політика зі світовим ім'ям, журналіста та економіста Мойсеса Наїма (зазначимо – за змістом, а не за довгою назвою: «Занепад влади: Від владних кабінетів до полів битви й церков, а потім і до держави, або Чому сьогодні бути при владі означає зовсім інше, ніж колись»). Центральна думка цього дослідження (автор

висловив її ще у 2006 р.) – «тенденція до накопичення гравцями величезної влади, успішних зазіхань з боку новачків на владу традиційних мегагравців, до ефемерності влади – коли її стає все важче здійснювати, – проявляється в кожному аспекті людського життя. Фактично це одна з визначальних і все ще не до кінця осмислених характеристик нашого часу» [13, с. 422].

Спробуємо виокремити найбільш істотні аспекти, що вказують на глибину мутацій у питаннях влади, а отже – лідерства, та змушують до пошуку нових підходів щодо розгляду проблеми «особистість в історії». Аксиоматично сприймається твердження, що епоха великих особистостей, які переважно одноосібно або з групою своїх соратників визначали зміст і характер існування держав та справляли вирішальний вплив на формування й процеси у міжнародній політиці, відійшла у минуле. Тепер, навпаки, великі події виводять на сцену великих людей – гігантів духу, енергії, розуму і справи. У звичайні мирні періоди життя героїчні лідери не з'являються. Саме у контекст таких періодів вписується фраза, яка нині сприймається за аксіому: були культу особистостей, але були й особистості!

У зв'язку з цим не такими вже й нереалістичними видавалися припущення, що «нам більше не доведеться терпіти лідерів, які керуються глибокими знаннями, досвідом та відданістю загальним інтересам», що «настав час політичних клоунів». В уяві вони неможливі, але, виходить, що політично-реальні. Тому, мовляв, потрібно нагадати і запам'ятати фразу відомого французького сценариста Мішеля Одіара, висловлену ще у 1960-х рр.: «Дурні пробуватимуть домогтися свого будь-якими засобами – саме так ми й зрозуміємо, що вони дурні» [Цит. за: 15]. Отже, мав рацію К. Каутський, попереджаючи свого часу, що під «видатними особистостями не обов'язково треба мати на увазі великих геніїв. І посередності, та навіть ті, що стоять нижче середнього рівня, а також діти й ідіоти можуть стати історичними особистостями, якщо їм потрапить до рук велика влада» [16, с. 687].

Причини цього явища відома дослідниця Л. Шевцова бачить, зокрема, у тому, що «... Захід почав втрачати драйв після перемоги над своїм ворогом і опонентом – СРСР і комунізмом. Епоха безтурботності та відмови від ідеології, віри у прагматизм й

автоматизм прогресу деморалізувала західну еліту і породила покоління лідерів-операторів, здатних натискувати кнопки та грати в ситуативну політику, але не готових до нових викликів, а тим більше до управління у період кризи. Епоха Аденауера і де Голля, Тетчер, Міттерана і Рейгана змінилась епохою сірих мишей. І якщо хто й згадає Камерона, Саркозі та Олланда, то як приклад антилідерства. А хто згадає лідерів ЄС, яких підбирають за принципом відсутності лідерських якостей? На полі залишилась одна Меркель, котра на своїх плечах тримає Європу...» [17].

Ще більш категоричний у своїх висновках колишній президент Франції Валері Жискар д'Естен, стверджуючи, що в Європі немає харизматичних лідерів з великої літери, що їх покоління відходить з політичної арени, що в суспільстві споживання «політичні керівники забули про вирішення масштабних завдань та вдалися за задоволення особистих потреб, втягнулись у виборчу боротьбу». А отже, «керівники, яким притаманні виняткові якості, зникли» [18].

Тогочасні політичні реалії давали підстави для висновку, що в історію відходить період, коли вузьке коло політиків і лише перші особи мали вирішальне слово у формуванні та здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики, укладанні союзів та розподілі сфер впливу на міжнародній арені. Усе це зазнало руйнувань, коли лідери зіткнулися з обмеженнями, які були вироблені й утверджені у процесі демократичних перетворень. Зокрема, йдеться про терміни повноважень, свободу преси, громадянське суспільство, незалежність законодавчої влади, позицію й настрої електорату або будь-які інші стримування і противаги, вбудовані в конституції країн. Щоправда, такі зміни – процес складний і тривалий. Стереотипи та попередні уявлення про владу й можливості її носіїв виявилися надто живучими.

Як свідчення цього можна навести такий приклад: у 2005 р. під час саміту з тодішнім президентом США Джорджем Бушем-молодшим В. Путін відмовився повірити, що у верховного головнокомандувача США немає повноважень на те, щоб змусити мовчати американських журналістів. Як згадує Буш, президент РФ тоді сказав: «Не треба мені розповідати про свободу преси. Особливо зараз, після того, як увільнив цього репортера».

Буш спершу не зрозумів, що Путін мав на увазі. «Володимире, ти говориш про Дена Разера?», – запитав він. За декілька місяців до цього журналіст-ветеран Разер був вимушений попросити вибачення і піти у відставку з посади ведучого вечірніх новин на каналі CBS, але не за розпорядженням Білого дому, а через некоректний репортаж про службу Буша в національній гвардії. На думку В. Путіна, цей інцидент показав, що заяви Америки про свободу ЗМІ – це суцільний фарс. Буш спробував внести ясність та переконати його у протилежному. Він згадує, що сказав тоді російському президенту: «Я наполегливо рекомендую тобі не говорити про це публічно. Інакше американці подумують, що ти не розумієш суті нашої системи» [19].

Не менш промовистою у цьому плані була розмова М. Хрущова з Д. Ейзенхауером ще у вересні 1959 року в Кемп-Девіді:

«На запитання «Чи не задумується президент про третій термін?» Ейзенхауер просто здивувався.

– Конституція не дозволяє, – лаконічно відповів він.

– Я розумію, – не заспокоювався батько, – але вас люблять в країні. Я сам у цьому переконався за час візиту. Ви робите багато корисного, і у вас обширні, ще не реалізовані плани. Жаль, якщо наступник усе згубить. А Конституція? Конституцію можна й підправити. Гадаю, Конгрес стане на ваш бік.

– Ні. Конституцію міняти не можна, – Ейзенхауер дивувався: як це його співрозмовник не розуміє простих речей. – Почнеш безкінечно «підправляти» Основний закон, і від країни швидко нічого не залишиться. Тому він і основний, що незмінний» [20, с. 50].

Загальне місце в оцінках зайняли твердження, що відтепер лідери стали слабкішими й менш масштабними, що в них «не вистачає підготовки, розуму і навіть терпіння, щоб набути елементарних базових знань про ту чи іншу сферу внутрішньої чи зовнішньої політики», що «за фактом – це ті самі політики старого зразка, тільки з більш високим рівнем некомпетентності», що «питання компетентності залишається одним із головних». Автор цього «діагнозу» – Джон Ллойд, британський редактор Financial Times та засновник FTMagazine, старший науковий співробітник Інституту Penters при Оксфордському університеті – ставить

запитання з одночасною відповіддю на нього: чи може новий керівник без особливого досвіду бути успішним у ролі, яка вимагає компетентності найвищого рівня? Це було б майже дивом, але це саме те, чого так потребує Західний Світ [21].

Таку ситуацію, яка, у свою чергу, «вносить величезну невизначеність як у внутрішню, так і міжнародну політику», запропоновано характеризувати як «кризу керівників». Автор цієї формули-концепції подає й своє бачення її причин: «криза керівників тісно пов'язана із західною демократією і, по суті, є прямим її наслідком» [22]. Що мається на увазі? Власне демократична система, яка передбачає, що вибори виявляють найдостойнішого кандидата на посаду глави держави. Проте у багатьох випадках їх складно називати «видатними». Якщо йти за цією логікою, таким самим чином можна оцінювати ситуацію з виборами на усіх рівнях формування влади і загалом народного представництва. Як приклад і очевидний доказ збільшення безвідповідальності політиків вказується на факт дедалі частішого звернення до референдумів. З цього, відповідно, робиться висновок: референдумна демократія є джерелом становлення «демократії без лідерства».

Практика сприйняття виборів у дусі «конкурсу краси» обертається концентрацією уваги в передвиборчих кампаніях на таких тривіальностях, як особистість кандидата. І це при тому, що навіть серед фахівців (учених, політологів, експертів, журналістів) немає узгодженого бачення щодо якостей, які роблять лідерів великими. Для прикладу наведемо два визначення головних елементів, необхідних для лідерства, авторства двох фахівців:

1. Серце, мозок, м'язи, нерви, душа.
2. Співпереживання, проникливість, сміливість, уміння знаходити таланти та розуміти складні речі [23].

Очевидно, що особистість і, власне, характер кандидатів у деяких сенсах може мати значно більше значення, ніж їхня політична програма. За умови, що під «характером» мається на увазі «спроможність швидко аналізувати проблеми, приймати рішення та вміти з цими рішеннями жити далі, а також дотримуватися принципів (на противагу політичній програмі), через які не можна переступати, і мати холоднокрівну волю, щоб

виконати свій обов'язок перед обличчям цих принципів» [24]. Але правда демократії полягає у тому, що «суб'єктивні очікування того, що відбудеться в майбутньому, і об'єктивна реальність, у якій ми живемо у даний момент, постійно конфліктують» [24]. Мабуть, саме через це ознакою нашого часу, яку підмітив Жискар д'Естен, є те, що результати вибору людей багато в чому визначаються ЗМІ: «... виборець робить вибір, виходячи насамперед із аудіовізуальної оцінки, а не з оцінки навичок, необхідних для виконання обов'язків, що покладатимуться» [18].

Колишній керівник виборчого штабу Маргарет Тетчер і він же автор бестселера «Картковий будинок» М. Доббс безкомпромісно заявляє: жоден із попередніх гігантів не пройшов би через сучасні ЗМІ. «Натомість світ, – за його твердженнями, – полишили на пігмеїв, людей малої статури та ще менших амбіцій, яких обрали не за їхню винятковість, а тому, що вони нічого не порушували й дотримувалися правил, замість створювати власні...» [25, с. 52].

Критичну роль, яку дедалі більше відіграють інформаційні технології, особливо соціальні медіа, у тих змінах, що відбуваються, ще належить осмислити. Як і дати відповідь на низку непростих питань: якими мають бути лідери нового типу? Як гарантувати входження до влади найдостойніших? Як уберегтися від сірих посередностей? Як запобігти зловживанню владою? Яким має бути механізм стримувань лідерів і якою повинна бути представницька демократія?

Влада – предмет, який завжди мотивував тих, хто прагнув її здобути чи навіть долучитися до неї. Тривалий період існували великі бар'єри, внаслідок чого забезпечувалося домінування обмеженого кола традиційних лідерів. Зайняття політикою було справою аристократії, а якщо за Марксом – класу капіталістів. Вони мали можливість здобути якісну освіту і не були обмеженими у засобах для життя.

Масова демократія обернулася, по-перше, тим, що участь у владі та політиці перетворилася просто на роботу, за рахунок якої їх представники мають забезпечувати існування себе й своїх сімей. По-друге, на цій роботі вони зіштовхуються з дедалі жорсткішими правилами та обмеженнями, які мінімізують можливості для «маневрів» на власний розсуд. Таким чином, справді талановиті

люди, які знають собі ціну, почали надавати перевагу іншим сферам, щоб реалізувати себе сповна. За такої ситуації відкрилися додаткові можливості для масового виходу на політично-адміністративну й представницьку арену посередностей.

Власне, й політика набула масового характеру, виник новий тип влади – мікровлади, шанси якої на вагомість та успіх раніше були незначними. Бар'єри перед тими, хто прагне потрапити у владу, значно знизилися. У тому числі внаслідок демографічних та соціальних змін, міграційних процесів, вибуху інформаційних технологій, глибинних змін у цінностях, культурних і соціальних нормах, зламу традицій, а також зміни масштабів, стану і потенціалу людських життів, зламу умовностей та правил, які раніше відгороджували хрестоматійних носіїв влади від потенційних конкурентів.

Слід констатувати, що витісненню традиційних політичних постатей відносними новачками сприяла тенденція вивищення активістів неурядових формувань та громадських рухів, які, у свою чергу, нерідко спираються на підтримку, у тому числі фінансову, країн-глобальних гравців, формуючи таким способом нову когорту демократичних лідерів. Хоча, на думку окремих спостерігачів, особам, які виходять з них, притаманні такі особливості, як дії всупереч законам, нормам і правилам. І попереджають, що «порушення правил» – «особливість популізму», а отже, «сходження політиків такого нового типу таїть у собі велику невизначеність і у багатьох випадках руйнування та дестабілізацію» [22].

Масовий характер влади, розосередження її між все більшою кількістю меншого калібру гравців, різного і навіть несподіваного походження, створили умови й можливості як для продемократичних активістів, так і для осіб та політичних структур з радикальним і навіть екстремістсько-націоналістичним світоглядом. Одночасно спостерігається зниження розуміння того, що призначення лідерства полягає не просто в домінуванні, а в організації країни, суспільства, громад, а в сукупності – світу.

Падіння довіри до посад, політиків, влади загалом і публічних інститутів – одна із ознак сучасності. Можна навіть стверджувати, що влада перестає бути цінністю – в очах людей і навіть її носіїв. Соціологічні опитування засвідчують втому людей від надмірної

присутності влади, використання нею насильства, навіть в інтересах захисту громадян і стабільності в державі. І, по суті справи, в останній період вони не стільки підтримували нових лідерів, скільки демонстрували помсту їхнім попередникам, вимагаючи відвертої розмови і реальних позитивних змін (щоправда, після чергових виборів вони знову відчували себе ошуканими). Вже як про типову ситуацію йдеться в одній із публікацій у «Le Figaro»: виборці «думали, що обирають людину, яка дозволить їм впоратися з труднощами (безпека, освіта, міграційна криза, інтеграція, безробіття, купівельна спроможність і т.д.), але неминуче виявляється знову, що віддали перевагу тому, кого насамперед турбує власний імідж та «слід в історії» [26].

Залишається відкритим питання, а чи можуть теперішні лідери запропонувати курс і погляд у майбутнє, стати символом єдності й долі країни, демонструвати приклад моралі й духу, ставити суспільний інтерес вище іміджевих міркувань? І не лише через професійні та особисті якості тих, хто бере на себе місію провідника. За демократичної системи і відкритого суспільства, коли відбувається відчайдушна боротьба за владу і здобути її стає дедалі складніше, але дуже легко втратити, переможці дістають можливість побачити й відчути відмінності між уявленнями та реальними можливостями своїх повноважень, зіткнутися з розбіжністю між тим, що вони очікували отримати відповідно до посади – і тим, чим вони володіють насправді у плані можливостей.

Розрив між уявленнями та реальностями полягає у тому, що сучасні дійові особи та виконавці стають дедалі більше обмеженими у способах здійснення влади у правовому, часовому та ціннісному вимірах. Це пояснюється суспільним контролем за її носіями і, власне, зростаючою прозорістю самої влади.

Горизонти можливостей звузилися й через те, що сама влада стала доступнішою, розконцентрованішою і, знову ж таки, масовішою. Нині владу має значно більша кількість людей. Ті, хто її так прагнув, починають дедалі повніше усвідомлювати, що свобода рішень та дій обмежена, а ефективність їх знижується неочікувано для них самих. І вони ніяк не можуть змиритися з тим, що попередники цього не переживали.

Очільники капіталістично-комуністичної конфронтації і посткомуністичної трансформації

Існуючі реалії обернулися розривом зв'язків та втратою наступності у політичному середовищі, розмиванням, здавалося б, усталених підходів до проблеми політичних еліт. Однак, не вдаючись до аналізу політико-філософських джерел теорії еліт та її практичного втілення, оскільки ця тема має досить значну бібліографію (лише в Україні її різним складовим присвячено понад десяток дисертацій та монографій*), зупинимося на окремих аспектах теми, пов'язаних з питаннями лідерства повоєнного періоду.

Попередньо зазначимо, що політична еліта, за оцінками американського соціолога Джона Хіглі, це декілька тисяч осіб у кожній з країн: США і Росії – по 10, Франції чи Німеччині – у межах 5, Данії і Норвегії – приблизно по 2 тисячі політиків. Учені Е. Модслі та С. Уайт зібрали дані про 2000 представників

* Серед публікацій на цю тему можна назвати:

Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. Киев: Знание Украины, 2006. 296 с.; його ж. Політичні лідери лівої опозиції і проблема консолідації // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 2; Заставна М. Сучасний політичний клас і політична еліта в Україні // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. № 6; Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі і національний і регіональний контексти): навч. посібник / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 400 с.

Окремий корпус публікацій присвячено біографіям політичних лідерів, які діяли в Україні у ХХ ст. Зокрема: Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 560 с.; Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ: Світогляд, 2007. 621 с.; Шаповал Ю. І. Петро Шелест. Харків: Фоліо, 2013. 127 с.; Солдатенко В. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2002. 352 с. іл.; Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи, дослідження, архівні матеріали. Київ – Львів: Україна модерна; Українські пропілеї, 2017. 742 с.; Врублевський В. К. Владимир Щербицкий: Правда и вымыслы. Київ: Довіра, 1993. 252 с.; Рудич Ф. Президенти сучасної України // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. № 3. С. 5–24 та інші.

радянської еліти у ХХ ст., зараховуючи до неї членів ЦК КПРС (а в період з 1917 по 1991 рр. ними були (включаючи кандидатів) 1932 людини (втім, Сталін у 1937 р. на лютнево-березневому Пленумі ЦК ВКП(б) говорив про «генералітет партії» у складі 3–4 тисяч представників її керівництва).

Слід зазначити, що дослідження Е. Модслі та С. Уайта [27] – єдина в своєму роді колективна біографія радянської політичної еліти за 75 років існування СРСР, яка дозволяє зрозуміти, що таке радянська політична система та чому вирішальну роль у державних справах відігравала керівна партійна верхівка і чому ця група осіб у партії мала майже необмежені повноваження й можливості, тоді як за офіційними деклараціями влада належала народу.

Структурна біполярність США і СРСР після 1945 р. визначила рамки «холодної війни». Лідери США вбачали основний виклик для себе у поширенні комунізму, посиленні національно-визвольних рухів в Азії, Африці та Латинській Америці як, за їх оцінками, єдиного наступального плану Радянського Союзу. Дослідники так характеризують тодішні настрої в Америці: «У сприйнятті багатьох американців радянський комунізм посів місце нацизму – фанатичної ідеології, яка безжально прагнула до влади над світом. В американській свідомості не менш яскраво закарбувалася політика потурання агресору, яку вели європейські лідери у тридцяті роки, щоб уникнути конфлікту з нацистами. Ця політика дала підступному ворогу час на підготовку до загарбницької війни. Така помилка переконала американців того покоління, що з ворогами потрібно вести безжальну боротьбу» [28, с. 253].

Відповідно, їхнє бачення світу зводилося до постулату: «холодна війна» – це протистояння Москви й Вашингтона. І лише згодом прийде розуміння, яке З. Бжезінський вклав у формулу: «Недостатньо просто вигукувати антирадянські гасла. Треба мати політику» [29, с. 219]. Вона ж традиційно, але вже у підсиленій формі, прагнула до подвійної мети: утримувати стратегічну перевагу, насаджувати і відстоювати свою ідеологію.

У цьому зв'язку слід нагадати, що з 1823 р. політика США у Західній півкулі спиралася на доктрину Монро – односторонню заяву про те, що Штати не потерплять спроб втручання Європи в перебіг подій на Американському континенті. У 1904 р. президент

Теодор Рузвельт пішов далі й оголосив поправку до цієї доктрини, згідно з якою США здобула право втручатися у політику будь-якої держави Західної півкулі, якщо вважатимуть це необхідним. Він став першим президентом, чие уявлення про американську владу набуло по-справжньому світової конотації. Не випадково його ще називають «одним із засновників американського імперіалізму» [28, с. 84].

Утвердившись у повоєнний період у думці про власне «призначення», Вашингтон почав вибудовувати зовнішню політику США на тому, що їхній вплив у світі може бути лише позитивним, а хто цього не сприймає – опонент, якщо не ворог. Інакше кажучи, саме вони покликані правити світом, нести свою місіонерську місію, рятувати пригнічені народи від тиранії, навертати їх до демократії.

Така атмосфера і політика визначила групове мислення у представників двох систем, розгортання конкуренції їх парадигм у науково-філософській сфері. Кожна з них водночас намагалася нав'язати свою систему приписів для країн «третього світу». Соціалістичні держави та інші країни, що обрали марксизм-ленінізм, на практиці втілювали установки на організацію правлячого класу у формі високоцентралізованої однопартійної держави. Інтелектуальний потенціал СРСР та його союзників був спрямований на аналіз західної еліти з позицій марксизм-ленінізму, лише з деяким обмеженням застосуванням низки понять світової політичної науки.

З останньої чверті ХХ ст. між капіталістичною і соціалістичною системами активізувався процес уподібнення за деякими ознаками («конвергенція»), коли соціалізм «капіталізувався», а капіталізм «соціалізувався». Це було пов'язано зі спробами демократизації комуністичної системи, власне, соціальною кризою на Заході та зростанням протестних настроїв, переорієнтацією соціалістичних держав на ринкові засади, а відтак їх дрейфу до західної моделі. Ще раніше, у 1964 р., у книжці «Політична влада: США/СРСР», написаній З. Бжезінським у співавторстві з С. Гантінгтоном, обґрунтовувалася теза, що за «недраматичних сценаріїв» у майбутньому можлива «еволюція двох систем», але не їх злиття [30].

Тривалий час дослідження радянських еліт західною наукою зосереджувалося переважно в установах радянології. Першочергово аналізувався керівний склад СРСР, природа його формування й розподілу впливу. На цій основі вироблялися прогнози щодо можливих дій тих чи інших діячів у межах суворой їх підпорядкованості першій особі. «У часи Сталіна, – пише Андерс Ослунд, – світ дізнавався про звільнення (мається на увазі з керівних посад – *Авт.*) двічі на рік із репортажів, які знімалися біля Мавзолею В. І. Леніна 7 Листопада і 1 Травня. Радянські газети публікували фотографії всієї партійної верхівки на офіційних заходах, зображення являли собою найдетальніше документування їх ієрархії. Значення надавалося тому, хто присутній на зустрічах і в якому порядку вони розташовуються» [31].

Цікаву інформацію щодо вивчення динаміки «рейтингів» у радянському керівництві та прихованих механізмів функціонування сталінської влади містить дослідження В. Невєжіна про 47 однотипних подій – урочисті прийоми (банкети), що відбувалися в Кремлі за участі Сталіна і його найближчого оточення в середині 1930–1940-х років [32]. Подібні роботи дозволяють краще відчувати і повніше зрозуміти функціонування механізму радянського «колективного» керівництва.

Через непрозорість і закритість радянської політики ключовим аналітичним інструментом західних дослідників було переважно мистецтво спостерігати і на основі цього робити висновки щодо процесів, які насправді відбуваються в самоізолюваному суспільстві. Інші можливості добути необхідну інформацію оцінювалися як велике везіння. Наприклад, член команди президента Джеральда Форда на нараді в Гельсінкі у 1975 р. Ян Лодел описує такий епізод: «Я не зводив очей з Брежнєва і записував, з ким він говорив та що робив. У якийсь момент я помітив, що він заліз до кишені і витягнув звідти якісь пігулки. Наші розвідувальні служби підозрювали, що Брежнєв має серйозні проблеми із серцем – він дуже багато курил і мав хворобливий вигляд. Таким чином, я записав, що він зробив з упаковкою цих пігулок – він поклав її в попільничку. Якщо ми зможемо встановити ліки за цією упаковкою, то ми, вірогідно, матимемо можливість встановити і його захворювання. ...Моїй зацікав-

леності не було меж. І коли засідання закінчилося, я спеціально не став поспішати і зайнявся розбиранням паперів на моєму маленькому столику, а в цей час члени радянської делегації, один за одним, вийшли із зали. Найпряміший шлях до дверей проходив саме повз того місця, де вони сиділи, що й дало мені можливість пересипати вміст попільнички Брежнєва до моєї кишені. В готелі я передав упаковку від ліків відповідному члену нашої команди (виявилося, що на ній не було жодної інформації)» [33].

Зазначимо, що таку цікавість, як і завісу таємничості у питаннях здоров'я «кремлівських небожителів», тепер можуть частково вдовольнити спогади Є. Чазова [34]. Йому випало двадцять років (з 1967 по 1986) очолювати 4-те Головне управління при Міністерстві охорони здоров'я СРСР, яке обслуговувало вищих керівників Радянського Союзу. Отже, безпосередньо перебувати у вирі політичних подій, знати потаємні сторони незвичайних і непередбачуваних доль провідних радянських (і не лише радянських, оскільки Є. Чазову довелося консультувати і лікувати багатьох керівників зарубіжних держав – переважно союзників СРСР), спостерігати переродження здорових політиків у німечних старців. Інколи не через хвороби, а через шкідливі звички.

Пізніше пострадянські лідери вже самі почали демонструвати світові свою «відкритість» та «масштаби» своєї вдачі та культури. Скажімо, Б. Єльцин у 1994 р. не вийшов з літака для заздалегідь домовленої зустрічі з прем'єром Ірландії Рейнольдсом. Він же продемонстрував уміння керувати військовим оркестром у Німеччині. Той же Єльцин на прийомі у короля Швеції заходився одружувати Бориса Немцова зі шведською принцесою, вимагав, щоб вони танцювали і цілувалися. А заодно записав Швецію до союзників Гітлера. Доповнила цей його «актив» публічна обіцянка на прес-конференції повернути японцям острови.

А що вже говорити про жарти В. Путіна – про бабусю, яка була б дідусем; про обрізання журналістам; про першу шлюбну ніч, де важливий процес, а не результат; що Берлусконі не зазнавав би переслідувань, якби любив не дівчат, а юнаків; що засуджений президент Ізраїлю молодець – сім жінок згвалтував, справжній чоловік, від нього такого не очікували і всі йому задрять.

Доводиться констатувати, що й вихований Захід переходить на риторичу далеко не кращого гатунку: канадський прем'єр протягує руку Путіну зі словами «вимітайтеся з України». Міністр закордонних справ Австралії, країни-господарки «двадцятки», через газети розмірковує – «приймати чи ні Путіна як учасника цієї «двадцятки». Зустрічати президента Росії відряджають чиновників третього рівня. Поселяють у готелі гіршому, ніж для інших учасників саміту [35]. У такий спосіб демонструється нехтування законами й правилами політичної поведінки та дипломатичного протоколу. Стриманість як норма поведінки політиків, схоже, все більше розглядається як рудимент минулого.

Один з друзів З. Бжезінського Оуен Харріс якось пожартував: якщо хочеш стати проникливим спостерігачем міжнародної політики, то непогано почати з того, щоб не народитися американцем і не бути молодим, маючи на увазі інтелектуальні недоліки тих, хто народився в культурі, яка з різних історичних причин виявилась одномовною, обмежено-ізолюваною й гоноровою внаслідок самопроголошеної винятковості, маніхейською за своїм релігійним настроєм, схильною надто вірити «масштабним», але, хоч як це не парадоксально, вузьким теоріям на противагу осмисленому досвіду і, відповідно, не випадково нетерплячою та, до того ж, історично неосвіченою.

Крім того, за його спостереженнями, особливість американців полягає у тому, що в них відсутнє інстинктивне відчуття небезпеки й очікування трагедії, які в інших з'являються ледь не з народження. Американці досить тривалий час жили без зовнішньої загрози з необлаштованими кордонами, без вторгнень і нападів, в умовах постійного зростання свого впливу, якому не було рівних. Відповідно, як вважає Харріс, вони набули настільки міцної впевненості у собі та оптимізму, що їм складно сприймати світ як небезпечне й дуже неоднорідне місце, до якого потрібно ставитися з обережністю і стриманістю [29, с. 310–311].

Властивості і поведінка радянських еліт були прямо протилежними. Постійні страхи за своє майбутнє (а в сталінські часи – навіть за життя), необхідність демонстрації відданості ідеологічним постулатам (навіть коли була очевидно їх нежиттєвість), лояльності вождю – ці та інші умови виступали

обов'язковими для того, щоб потрапити в номенклатуру та утриматися на ієрархічній драбині. Більшовики, що прийшли до влади, сповідували ідеологію відмирання держави, але на практиці радянський режим тримався на витонченій бюрократичній системі. Основу її становили «цар» (перший чи генеральний секретар) і його «двір» [36] (секретаріат і політбюро компартії). Все інше було пасивним фоном, технічним виконавцем постанов і директив центру. Ініціатива могла проявлятися лише на місцевому рівні з її обов'язковою відповідністю генеральній лінії партії.

Засилля політичних діячів з поважним віком обернулося погіршенням якості радянського керівництва і, таким чином, перспектив для очолюваної ними держави (І. Сталін перебував при владі майже 30 років, М. Хрущов – 11, Л. Брежнев – понад 18 років). До відома: В. Путін у цьому плані перевершив Л. Брежнева. Відомий американський дослідник російської мови і суспільно-політичного дискурсу радянського періоду та перших пострадянських десятиліть Майкл Горем у роботі про мову культури та політики в Росії від Горбачова до Путіна констатує: «Однією з очевидних причин пострадянської стриманості стосовно західних понять політкоректності є те, що радянська епоха виступала державною формою політкоректності, яка була і повсюдною, і гіпертрофованою. Широко відома шаблонна «дерев'яна» мова офіційних промов, документів і газет передбачала таку міру домінування, що в горбачовську епоху протестів проти цієї системи вона стала символом усього поганого у цій системі» [37].

По праву класичною вважається праця М. Восленського про номенклатурну політичну систему СРСР [38]. Події 1917 р., власне, і витворили в рамках більшовицької партії монополістичний прошарок суспільства, відповідний відбір кадрів, ієрархічний режим радянської партійної бюрократії та пов'язаних і залежних від неї бюрократій. З самого початку вона засвоїла зверхність щодо інших соціальних груп власного суспільства та ворожість до зовнішнього світу, до будь-яких інших систем. Отже, тим самим прирекла себе на змовницьке мислення і постійний страх за своє існування. Звичайно, основна мета номенклатурної системи – влада й панування – не означала, що радянська влада не дбала про країну. Питання в іншому – якою ціною? А вона є добре

відомою. У зовнішній політиці Радянський Союз був орієнтований на формування системи імперських відносин та залежності.

Усвідомлюючи економічну неефективність і слабку конкурентоспроможність системи, радянські боси, як зазначає Мілован Джилас у передмові до згаданої праці М. Восленського, могли «подолати цю організаційну слабкість лише одним шляхом: військовим пануванням, а точніше – експлуатацією розвинених регіонів з допомогою військової сили. ... Радянська система не володіє жодними скільки-небудь значними чи обнадійливими внутрішніми спроможностями цієї системи, а відсталість і корупція неблаганно штовхає її до експансії» [38, с. 10–11].

Диктатура номенклатури зазнала історичного краху. Характерно, що цей процес, зумовлений об'єктивними законами розкладання системи, спрямованої на домінування, і неминучістю демократизації суспільства, відбувся з вражаючою легкістю. Наприкінці ХХ ст. структурні сили глобальних економічних та політичних змін, зовнішні впливи призвели до розвалу соціалістичного табору, ослаблення радянської наддержави. Спроби М. Горбачова провести реформу економічної та політичної системи лише пришвидшили розпад Радянського Союзу.

Америка довела свої переваги і успіхом своєї формули лідерства. Разом з тим, рішення керівництва США справили відчутний вплив на терміни й зміст такої переваги. При цьому слід констатувати, що розбіжності та навіть розкол між Сходом і Заходом у питаннях лідерства і політичних еліт за минулі роки не зникли, залишаються відчутними. Пострадянські і східноєвропейські країни, які протягом тривалого часу жили при комунізмі, а Східна Європа ще й до 1945 р. була у менш вигідному становищі, ніж Західна, як і раніше приречені нести «хрест» власної історії та попередньої кадрової політики.

У науково-експертному середовищі схематично виокремлено такі змістовні лінії цього поділу: Європейський Захід – це ліберальна демократія, мультикультуралізм, постхристиянство і соціальний розвиток. Схід – це неліберальна демократія, культурна однорідність, традиціоналізм та все ще сильне християнство. Далеко не завжди враховується, скажімо, та обставина, що жителі Східної Європи протягом тривалого періоду були позбавлені права

на релігійну свободу, а сьогодні значно поважніше ставляться до цього права. Історик Польської академії наук Павло Укельський – в минулі роки віце-президент Польського інституту національної пам'яті, стверджує: «Європейська ідентичність не може визначатися виключно через ідентичність Західної Європи». На його погляд, така ідентифікація – «одна з найбільших загроз для європейського проекту: якщо досвід Центральної Європи не є частиною спільної ідентичності, Захід і Схід почергово не будуть розуміти один одного, що стане ризиком для існування всього Європейського Союзу» [Цит. за: 39].

У цьому одна з ключових причин нескінченних спроб, переважно у країнах молодого демократії, перегляду конституційних засад у частині повноважень, масштабних і навіть згубних конфліктів, революцій та переворотів (які, утім, також починають кваліфікуватися, у разі їх успіху, як революції). В останньому випадку, зокрема, має місце підтримка (пряма чи опосередкована) з боку «зрілих демократій», щоб привести до влади «правильну» і «демократичну» когорту політиків. Мета ж, як правило, подвійна: забезпечити зручних союзників, розширити сфери впливу, здобути контроль над стратегічно-важливими територіями – у безпековому та економічному вимірах; подати урок тим країнам та елітам, які намагаються жити за власними правилами. В усьому цьому Україна може бути класичним прикладом.

Оскільки це тема для окремого дослідження, те зазначимо лише, що системний підхід до її осмислення запропонував американський журналіст, ветеран New York Times Стівен Кінцер у книжці «Перевороты. Как США свергают неудобные режимы» [28]. Класифікуючи перевоти під керівництвом Америки за трьома видами (повалення режимів більш-менш відкрито, таємні перевоти, масштабні та значущі в історичному плані дії, які вкидали в хаос цілі регіони, створювали вогнища напруження, які, в свою чергу, породжували непрогнозовані загрози), автор підсумовує: «Американці мають блискучу історію успіху, якою вони готові поділитися зі світом, і світ, незважаючи на зростаючу ненависть до США, ще прагне її почути» [28]. Але американці не мають «терпіння, бажання йти на компроміс і визнання того, що у кожній державі є свої інтереси» [28]. А після закінчення «холодної війни»

вони вирішили, що їм більше нікому розповідати про свій спосіб життя: «... По-перше, вони вирішили, що з падінням комунізму увесь світ погодився, буцімто американська політична модель є для всіх найкращою. По-друге, вони уявили, що переважна воєнна міць дозволить їм знищити будь-яку країну, що мислить інакше» [28].

Разом з тим, слід констатувати, що посткомуністичні трансформації виступили основним драйвером змін політичного, соціального, економічного і багато в чому міжнародного порядків. Відповідно, ще належить осмислити роль «старих» партійно-номенклатурних лідерів і політиків нового призову, які «зійшли» в процесі революцій та демонтажу старого, не лише в тому, що відбувся крах СРСР, марксизму-ленінізму, розпад соціалістичної системи, а й у переведенні країн на демократичні рейки, формуванні основ нової реальної державності.

Звісно, важливе значення має аналіз взаємовпливу, взаємодії та взаємного поборювання представників «старого» і «нового» режимів на цьому етапі. Проте, слід сподіватися, мало хто заперечуватиме, що в радикальних змінах як у Східній Європі, так і на пострадянському просторі саме представники попередньої влади відіграли помітну роль, хоча межі їх свободи і коридор можливостей були різко звужені, в тому числі й суспільними настроями та вимогами, насамперед у питаннях внутрішнього облаштування країн, реагування на тодішні першочергові суспільні та людські запити.

Глибшого дослідження вимагають проблеми факторів зовнішньополітичного впливу на лідерство в них, рекрутування і підтримки просування нових лідерів. Особливо з урахуванням того, що в умовах трансформації суспільства природність національної організації держав і ззовні, і зсередини нерідко ставиться під сумнів, а також доводиться мати справу з ускладненням механізмів управління, кризою власної легітимності та ослабленням єдності народу. За таких умов очевидним є лише те, що «стара-молода» влада вимушена не тільки виходити з внутрішньополітичного набору можливостей, а значною мірою орієнтуватися і на зовнішні чинники та обмеження, особливо у стратегічних рішеннях.

Водночас важливо мати на увазі, що «здорожчання» й ускладнення розв'язання міжнародних проблем силовою компонентою «привело до збільшення ролі середніх та малих держав у системі міжнародних відносин. Їх лідери отримали більше опцій» [40, с. 10], у вигляді, скажімо, права вето у міжнародних організаціях та іншого набору можливостей для заганяння в глухий кут «великих гравців». Не маючи можливостей самостійно визначати свою лінію у міжнародних питаннях на регіональних, не кажучи вже про глобальний, рівнях, вони вимушені підлаштовуватися під домінуючі тренди і шукати особливі методи впливу. Наприклад, деякі пострадянські країни вбачають можливості зростання своєї ваги у ускладненнях стосунків Росії з ЄС, у напруженнях між РФ та США.

Вкажемо ще на таку важливу тему, яка потребує комплексного дослідження, як відносини між лідерами США і європейських країн. Відомо, що з моменту закінчення Другої світової війни, відновивши економіку Західної Європи за планом Маршалла, американські президенти незмінно розраховували на лояльність своїх партнерів. Однак нерідко їх очікували розчарування. Приміром, тривалий час гострим питанням залишалася «проблема Німеччини» (аж до її возз'єднання): проти того, щоб вона стала єдиною, особливо заперечували президент Франції Міттеран та прем'єр-міністр Великобританії Тетчер. Та все ж «більшість президентів з тріумфом протискували американську лінію, коли інтереси різних гравців розходилися. Навіть у часи «холодної війни» спільних цінностей не вистачало для того, щоб досягнути згоди. Серед європейців часто виникав страх опинитися в зовнішньополітичному відношенні маріонетковими державами, хоча вони й не соромилися бігти по допомогу до США, коли починало пахнути смаженим» [41].

Глобалізація: оновлення світу – оновлення еліти

Ускладнення і пришвидшення розвитку світу, посилення взаємопов'язаності та взаємозалежності міжнародних і внутрішньодержавних проблем дедалі більше вимагають від політиків, особливо тих, які претендують на стратегічні ролі, не лише знань, досвіду і політичної школи, а також уміння співвідносити вну-

трішні й зовнішні процеси, витримувати баланс між потребами, можливостями та викликами, формувати цілісну картину реальностей і на цій основі проводити адекватну політику. Йдеться про необхідність тримати у полі зору «велику картину», що поєднує внутрішнє і зовнішнє, враховувати стрімкі політичні, соціальні й культурні зміни, які дедалі частіше виходять за межі буденного світосприйняття, осягати усю діалектику розвитку людської спільноти. У цьому плані, як зазначають політичні метри, «недостатньо прочитати конспект історії; необхідно знати історію в справжньому сенсі цього слова: нас цікавить не тільки те, що й коли відбулося, але й те, що ці події говорять нам про людську природу, особливо в тому, що стосується політичних і соціальних конфліктів між народами та всередині країн» [29, с. 318–319].

Очевидно, що така ґрунтовність мислення і стратегічного аналізу, володіння відчуттям історії приходять лише з досвідом та спроможністю його застосовувати в процесі тривалої політичної діяльності, інакше кажучи, за умов стабільно-передбачуваного лідерства, до того ж озброєного досвідом попередників. Правда, якщо він не позначений такими явищами, як кадровий застій і геронтократія, кругова порука «небожителів», блокування входження у владу нових поколінь – явищами, які особливо були характерними для СРСР і країн соціалістичного табору.

Після 60–70-х рр. ХХ ст. світова політика почала динамічно омолоджуватися. На зміну важковаговикам, династіям і традиціям стали приходити покоління, яким унаслідок усталеності демократичних процедур, швидких змін суспільних настроїв, уподобань і парадигм розвитку встановлено значно коротші політичні дистанції. Це нове покоління з об'єктивних причин має вкорочену історичну пам'ять та демонструє інструментальний підхід до політики, воно не обтяжене традиціями, неписаними правилами і зв'язками, інакше сприймає усе те, що пов'язане з відповідальністю за результати своєї діяльності. У нього навіть фізично не вистачає часу на засвоєння досвіду, на виправлення помилок, на удосконалення себе інтелектуально й фахово. Проте, на жаль, у нових політичних поколінь краще виходить з виконанням завдань прориву, руйнуванням попередніх устоїв і старих систем, ніж з утвердженням якісно нового.

Можливо, саме це мав на увазі англійський філософ середини ХХ ст. Майкл Оукшот, коли в роботі «Раціоналізм у політиці» критично зазначав, що політика не підходить молоді: «Молоді роки кожного з нас – це мрії, чудові безумства, п'янкий соліпсизм. Ніщо в молодості не є сталим – ані образи, ані цінності; світ сповнений приголомшливих можливостей, і ми безтурботно живемо в кредит. Коли ти молодий, тобі немає потреби дотримуватися якихось зобов'язань, вести рахунок чому б то не було. Ніщо не обдумується заздалегідь, ніщо не піддається скрупульозній оцінці. Світ – це дзеркало, в якому ми шукаємо відображення власних бажань. Неможливо протистояти натиску шалених емоцій. У молодості ми не налаштовані робити будь-які поступки зовнішньому світу... Адже якщо життя прирівняне до мрії, то політика – стверджують молоді, дотримуючись зрозумілої, але помилкової логіки – є зіткненням різних бачень, і наше завдання нав'язати їй своє власне.

... У цьому світі, крім нас самих, живуть й інші люди, до яких неможливо ставитися як до простих відображень наших емоцій. Так ось: саме це усвідомлення власного місця у цьому банальному світі і є свідченням нашої зрілості (свідченням вагомим, ніж будь-які знання в галузі «політичної науки»), воно є свідченням нашої придатності до того роду діяльності, який людина консервативного складу називає політикою» [42, с. 90].

Водночас важливо мати на увазі, що середні й нові покоління політиків порівняно зі своїми попередниками загалом мають вищий рівень освіти. Вже хоча б тому, що з початку ХХ ст., за спостереженнями новозеландського вченого Джеймса Флінна (ефект Флінна), в західних країнах коефіцієнт інтелекту збільшується на три пункти кожні 10 років [43]. Повсюдним є знання бодай однієї іноземної мови, освоєння складних комп'ютерних програм, програмування та інноваційне мислення, що дозволяє оперативно розвивати нові знання, реагувати на технологічний прогрес і зміни в соціальному середовищі. Але поряд з цим виникає та проблема, що політичні дії відбуваються за усталеними схемами, розрахованими на короткі періоди. Це, у свою чергу, призводить до нераціональних, спрощених і навіть стереотипних рішень на основі відбору фактів та аргументів під заздалегідь

визначений висновок. Якщо ж результат, отриманий на основі такого висновку, негативний, то для цього одразу ж знаходиться виправдувальна аргументація. Таким чином, зникає самокритика і формується ілюзія правильності прийнятих рішень та дій, що для політики є вкрай небезпечним.

Аналізуючи таку ситуацію, Г. Кіссінджер із занепокоєнням констатував, що раніше державні діячі, незважаючи на відмінності у характерах і переконаннях, практично завжди володіли «інстинктивним відчуттям історії» [10, с. 464], своїм ставленням до обов'язків демонстрували розуміння того, що «керівництво не є просто виконанням передвиборчих побажань у повсякденному режимі», то тепер «нове покоління лідерів, можливо, не захоче керувати, не вдаючись до інформаційних технологій; адже володіння інформаційним середовищем цілком спроможне забезпечити переобрання завдяки цільовій, але короткостроковій за перспективами, політиці» [10, с. 465]. Якщо в будь-яку іншу епоху зміст лідерства уособлювала увага до справді нагальних проблем, то сьогодні, за його оцінками, «все зводиться до низки гасел, вигаданих спеціально для миттєвого, кон'юнктурного схвалення» [10, с. 466].

З другої половини ХХ ст. спостерігається стійка тенденція до зменшення гендерного дисбалансу, вирівнювання можливостей чоловіків і жінок на участь у державних справах. Для підтвердження тези про прорив останніх у велику політику достатньо назвати принаймні такі загальновідомі й знані прізвища, які свого часу обіймали чи обіймають і нині високі посади: Індіра Ганді – прем'єр-міністр Індії, Сун Цінлін – виконувачка обов'язків голови КНР, Голда Меїр – прем'єр-міністр Ізраїлю, Марія Естела Мартінес де Перон – президент Аргентини (перша у світі жінка-президент), Маргарет Тетчер – прем'єр-міністр Великобританії, Беназір Бхутто – прем'єр-міністр Пакистану, Едіт Крессон – прем'єр-міністр Франції, Ангела Меркель – канцлер Німеччини, Мішель Бачелет – президент Чилі, Крістіна Фернандес де Кіршнер – президент Аргентини, Ділма Русеф – президент Бразилії, Пак Кин Ке – президент Республіки Корея, Єва Копач – прем'єр-міністр Польщі, Колінда Грабар-Китарович – президент Хорватії,

Тереза Мей – прем'єр-міністр Великобританії, Крістін Лагард – голова Міжнародного валютного фонду.

Уже навіть цей короткий перелік засвідчує, що політика перестала бути монополією чоловіків. Значно виросло представництво жіночої статі на низових і середніх рівнях управління. У багатьох сферах, пов'язаних з безпосередньою роботою з людьми, жінок більше, ніж чоловіків (охорона здоров'я, педагогіка, соціологія, державне управління, гуманітарні науки і т.д.). Вчені пояснюють це, зокрема, тим, що «жінки віддають перевагу роботі з людьми, а чоловіки – роботі з предметами», що «жінки будують кар'єру у нетехнічних галузях не через відсутність якихось здібностей, а через високу вірогідність поєднання математичних і вербальних навичок, які надають їм більшу можливість вибору порівняно з математично обдарованими колегами-чоловіками, у яких навички спілкування розвинені гірше» [44].

Більше того, дослідники взагалі заговорили про те, що внаслідок емансипації постала проблема гендерної кризи чоловіків. Вальтер Хольштайн у статті «Гендерна криза – у чоловіків немає майбутнього», з посиланням на широке коло досліджень, наводить такі її складові:

- розвиток економіки тривалий час має тенденцію до розширення «жіночої» підприємницької діяльності та до наступного скорочення «чоловічої» промислової роботи. Зростає жіноча трудова зайнятість, у той час як чоловіча постійно скорочується. Рівень чоловічого безробіття залишається вищим за жіночий. У США за час економічної кризи з 2007 р. було звільнено три чверті з 7,5 млн чоловіків, у 2009 р. кількість працюючих жінок уперше виявилася вищою, ніж чоловіків, уже більше третини американських матерів є основними годувальниками своїх сімей;

- чоловіки програють не лише на ринках праці, а й у школах: хлопчики у дитячому садочку, групі продовженого дня, пансіонах, школах і консультативних організаціях постійно наштовхуються на жіночі моделі поведінки і на вибудову жіночих бастионів. Психічні та психосоматичні розлади трапляються у хлопчиків значно частіше, ніж у дівчаток. Частка хлопчиків у школах для дітей з відставанням у розвитку становить дві третини. Хлопчики

скоюють самогубство в середньому в шість разів частіше, ніж дівчатка того самого віку;

- після того, як чоловікам десятиліттями розповідали, що «вони непотрібні, схильні до насильства, тупі і взагалі помилка природи», не випадковим видається те, що вони «не хочуть ставати опорою суспільства». Вже тривалий час відсутня чоловіча модель поведінки, яку підрастаюче покоління могло б конструктивно копіювати. Жінки пишуть сценарій. Якщо раніше мужність, прагнення домогтися успіхів чи самостійність чоловіків звеличувалися, то сьогодні ці якості тавруються як агресивність, кар'єризм або неспроможність до близькості. Їх звинувачують у тому, що вони орієнтуються на вчорашній день, оскільки їхнє майбутнє втрачене [Див.: 45].

Дійшло до того, що феміністки самі почали акцентувати на тому, що настав час знову визнати чоловічі чесноти і повернути їм належне місце в суспільстві. Так, професор гуманітарних наук Університету мистецтв Філадельфії Камілла Палья, яка стала відомою у 1990 р. після її першої книги «Личина сексуальності», а в наступні роки здобула неофіційний титул «феміністки-антифеміністки», оскільки виступає на захист прав жінок, але не сприймає сучасну форму фемінізму, заявляє: «Я – за усунення всіх бар'єрів для жінок у політичній і професійній сферах. Але при цьому я проти особливих протекційних заходів на користь жінок на кшталт «жіночих квот»... Я хочу тотальної рівності перед законом» [46].

У своїй останній книзі «Вільні жінки, вільні люди», яка вийшла друком у березні 2017 р., вона детально викладає свої погляди на боротьбу жінок за свої права. У цьому плані цікавими видаються її порівняльні оцінки двох відомих політиків – Ангели Меркель і Гіллари Клінтон: «Перша – випромінює впевненість лідера, зберігаючи при цьому природність і безпосередність звичайної людини з наповненим особистим життям – займається садівництвом, готує, любить і спорт, і оперу. І має цілком органічний вигляд для свого віку. Їй спокійно й комфортно бути собою, без усіх гламурних та штучних «покращень» у вигляді елітної косметики, люксових зачісок та дорогих дизайнерських

речей, як у Хілларі. Я розглядаю Меркель як важливу ролеву модель не лише політика, а й зрілої жінки.

Друга – живе, як занурена у похмурі роздуми Марія-Антуанетта, забарикадована від зовнішнього світу своїм багатством й охоронцями. Вона неначе взагалі не має хобі та має мало інтересів, окрім прагнення до грошей і влади. Кожна її поява на публіці ретельно зрежисована для досягнення максимального ефекту. Вона – скута й стримана, неспроможна до імпровізації. Все, що вона говорить чи робить, розраховано й перевірено армією найманих лестунів. Її визнання іншими – це заслуга її чоловіка, чарівного й талановитого політика» [46].

Зокрема, Х. Клінтон у своїй книзі про вибори президента США за назвою «Що відбулося» стверджує, що вона була «подвійною проблемою» лише для В. Путіна. Зміст її – пише вона – полягає у тому, що «Путін не поважає жінок і з презирством ставиться до тих, хто йому суперечить». «... після того, як я, – пояснює далі Х. Клінтон, – критично відгукнулася про одне з його рішень, він заявив журналістам, що «з жінками краще не дискутувати» і при цьому назвав мене слабкою, пожартувавши, що «для жінки слабкість – не найгірша риса» [47].

Очевидно, що глибоко вкорінені бар'єри й рецидиви такого упередженого ставлення і навіть недовіра до жінок у владі й політиці ще є живучими не лише серед чоловіків-колег «по цеху», а й на масовому рівні, включаючи власне жіночу частину суспільного загалу.

Про що говорити, коли, здавалося б, у цивілізованому середовищі навіть жінки-політики піддаються сексуальним домаганням з боку чоловіків, особливо керівного рівня. Показовим у цьому плані може бути історія, яку оповіла міністр закордонних справ Швеції Маргот Валльстрем. За її словами, на одній вечері в ЄС вона зазнала домагань, коли її сусід за столом почав розпускати руки. «Можу підтвердити, – заявила міністр, – що це відбувається і на вищому політичному рівні...» [48].

Згідно з даними Бьорга Ломборга, «гендерна нерівність – у вигляді недоступності робочих місць і понижених зарплат – коштує світу шокуючих 15,5% ВВП». «Позбавивши жінок мож-

ливості розвивати свій потенціал, суспільство тим самим, – наголошує автор, – відмовляється від їхнього внеску. Але сумна реальність у тому, що складно відшукати ефективне розв’язання проблеми гендерної нерівності» [49].

За даними 2017 р., жінки обіймають 25% керівних посад у приватному секторі і посідають менше чверті усіх місць у парламентах країн світу [Див.: 50]. А звичне одномірне уявлення про жінок підсилює застарілі гендерні стереотипи, заважає бачити їх як різнобічних людських істот, здатних мати владу [51] і застосовувати її правильним чи неправильним способом. Ясна річ, визначальним показником в оцінках лідерства завжди будуть практичні результати роботи. Показово, що коли навесні 2017 р. Pew Research Centre опитував людей у 37 країнах про різних світових лідерів, Меркель була єдиною, якій більшість респондентів довіряли, ніж навпаки [52, с. 32]. Не випадково її дедалі частіше характеризують як лідера західного світу, а інколи називають ледь не єдиним чоловіком у політиці. Значною мірою завдячуючи їй, Німеччини стала такою впливовою в Європі, що викликає певний дискомфорт у європейському політичному середовищі і не тільки в ньому.

Щоправда, Німеччина завжди справляла вагомий вплив на європейські та світові процеси: «Про це прекрасно знали Єлизавета I, Кромвель, Мальборо, обидва Пітти, верховне командування союзників часів Першої світової війни, Франклін Делано Рузвельт, Сталін, Горбачов, росіяни, які відчайдушно чинили спротив просуванню НАТО на схід після падіння Берлінського муру, і знають нинішні європейські еліти, які прагнуть зберегти цілісність Європейського Союзу зі страху відпустити «кермо влади» управління Німеччиною. Хто контролює Центральну Європу у будь-який період часу, той контролює всю Європу і тим самим домінує у світі» [14, с. 18]. Не слід забувати й те, що «Німеччина також причетна до найважливіших ідеологічних перетворень в Європі – тут народилися Реформація, марксизм і нацизм, які спричинили суттєвий вплив на світову геополітику» [14, с. 19].

Лідерство в епоху нових викликів

У 1989 р. американський учений Ф. Фукуяма опублікував у журналі «The National Interest» статтю «Кінець історії?», основний лейтмотив якої зводився до того, що ідеологічний конфлікт Сходу і Заходу завершився тріумфом ліберальної демократії – кінцевої точки ідеологічної революції людства і кінцевої форми будь-якого уряду. Звідси – термін «кінець історії». Стаття лягла в основу його монографії «Кінець історії і остання людина» [53], яка мала величезний успіх, очолила знаменитий список бестселерів The New York Times. Фактично Фукуяма «усупереч власній волі виявився в ролі проповідника щасливої глобалізації з ідеєю про те, що в кінці ХХ ст. усі люди мріють лише про свободу, процвітання і демократію. ... Його підхід до кінця історії був однаковою мірою філософським і геополітичним: він відштовхувався від думки Гегеля чи, швидше, її прочитання філософом Олександром Кожевіним («Вступ до прочитання Гегеля») про кінець історії. Для Гегеля історія світу, незважаючи на всі подальші переміни, завершилась у 1806 р. з битвою при Йені, коли Наполеон погнав прусську армію. Фукуяма узяв за точку відліку розпад комуністичної системи» [54].

У відповідь Фукуямі С. Гантінгтон (у нього Ф. Фукуяма готував дисертацію з політології, коли був студентом у Гарварді) розміщує у 1993 р. в американському політологічному журналі «Foreign Affairs» статтю «Зіткнення цивілізацій», яка викликала найбільший резонанс за всю другу половину ХХ ст. з огляду на прописані в ній прогнози про «можливість повернення ідеології на зразок комунізму, вірогідність розколу між прихильниками демократії і неминучість виникнення нових ідеологій» [54]. Через три роки з'являється його монографія «Зіткнення цивілізацій» [Див.: 55]. Ця робота є однією з найбільш цитованих у політології, оскільки низка прогнозів ученого вражаюче підтверджується і, зокрема, в частині зростаючого конфлікту між західною цивілізацією і рештою світу.

Інші опоненти Ф. Фукуяма були значно категоричнішими у своїй критиці. Наприклад, Міхаель Штюрмер – німецький професор і радник з міжнародної політики Федерального канцлера

Німеччини Гельмута Коля – висловився так: «Звістка про кінець історії, яку в неспокійному 1989 р. світ почув від представника RAND Френсіса Фукуями, виявилася хибним повідомленням і нерозумним жартом. ...Більше того, коли ідея про кінець історії заволоділа духом часу, вона паралізувала думки й спрямувала гроші та всю енергію, що залишилася, в царину внутрішньої політики і соціального забезпечення. Ситуація реальної небезпеки, так вважалося, була темою для старих генералів, чиї проблеми пов'язані з відставкою» [56].

Події 11 вересня 2001 р. часто наводять як аргумент проти теорії Ф. Фукуями і доказ того, що його твердження про «кінець історії» – ілюзія, а правда – за «зіткненням цивілізацій» С. Гантінгтона. Адже людство дрейфує до більшої конфронтації. Реалії ХХІ ст. вказують на те, що світ уже не перебуває у більш-менш передбачуваному стані, а його зірвано з якоря стабільності і кинуте в безпрецедентну невизначеність. Навіть США втрачають контроль над своєю «спроможністю на найвищих рівнях боротися з проблемами», «що робить нас, могутню країну, – визнавав З. Бжезінський у розмові з головним редактором видання «Foreign Policy» Девидом Роткопфом у липні 2014 р., – все більш позбавленою стратегічної волі і розуміння правильності напрямку». А отже, «бачимо світ, у якому є величезна метушня, і фрагментація, і невизначеність». І хоча він не сповзає до нової світової війни, незважаючи на багато пророкувань, але наближається до «епохи великої плутанини і переважаючого хаосу» [57]. А відомий політик і публіцист, старший радник трьох президентів США Патрік Бюкенен взагалі заявив: «Ми вже не керуємо власною долею. ... Американська імперія сьогодні нежиттєздатна, як свого часу британська і французька імперії. Ми дали так багато гарантій, що в майбутньому напевне будемо втягуватися в усі великі кризи й конфлікти на планеті» [58]. Застерігаючи від хаосу, який загрожує світові, у тому числі через розповсюдження зброї масового знищення і транскордонного тероризму, Г. Кіссінджер у своїй 17-й книзі «Світовий порядок» звертає увагу на такі нові феномени сучасності, як «держави, що не відбулися» і «некеровані території» [10, с. 477].

Президент США Д. Трамп у виступі на сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2017 р. окреслив таке коло викликів і небезпек: «терористи і екстремісти», які набирають силу і розпоршуються по всій планеті; «режими-ізгої», що загрожують людству найруйнівнішою зброєю; «влада і авторитарні режими», які намагаються підірвати цінності системи, і альянси, що запобігають конфліктам і ведуть світ до свободи з часів Другої світової війни; «міжнародна злочинність», яка торгує наркотиками, зброєю, людьми, провокує масову міграцію і створює нові форми агресії, використовуючи інноваційні технології для залякування людей [59].

На відміну від політиків, учені пропонують розглядати сучасні події не як щось надзвичайне, а оцінювати як реальну політику. В основі її – не високі принципи і міжнародне право, а національні інтереси, геополітика і баланс сил провідних держав. «Для реалізації національних інтересів, – зазначає академік РАН О. Арбатов, – моральні принципи, апеляції до прагнень народів і історичні аргументи – лише вільно змінювані інструменти для досягнення поставленої мети» [60, с. 5]. Право сили починає витісняти силу права. Відтак, продовжує він, відкриті заявки на великодержавні інтереси поєднуються з наданням позитивного сенсу «ядерній зброї і концепції ядерного стримування, оспівуванню політики нарощування озброєнь, демонстрації військової сили, пошуку військових баз за кордоном, суперництва в торгівлі зброєю...» [60, с. 5].

XXI ст. позначене стрімким зростанням великих держав, появою нових глобальних гравців і центрів сили, а відповідно, збільшенням загрози розчленування і чергового поділу світу. Протягом приблизно 25 років від завершення «холодної війни», коли одним з домінуючих напрямів американської політики було намагання глобалізації ліберального міжнародного порядку, «Вашингтон сподівався вирішити це завдання шляхом глибокої інтеграції в дану систему його потенційних опонентів, а саме – Росії й Китаю, так, щоб у них більше не виникало бажання чинити йому перешкоди» [61]. Така смілива ідея, до вироблення й обстоювання якої багато зусиль докладав З. Бжезінський [62], з припиненням протистояння наддержав видавалася перспективною. Поступ світу до єдиної глобальної моделі політичної та

економічної організації на чолі зі Сполученими Штатами також нібито видавався можливим.

Доречно нагадати, що у своїй знаменитій роботі «Велика шахівниця: панування Америки і його геостратегічні імперативи» З. Бжезінський пояснював, що означає для Росії втратити Україну: істотне обмеження геостратегічного вибору, відсутність можливості відтворити євразійську імперію, неминучість того, що вона «з кожним роком буде ставати дедалі менше європейською і щораз більше азійською» [62, с. 114–116]. Він же напророкував, уже в іншій праці, що спроба РФ схилити Україну до слов'янського союзу може обернутися тривалим конфліктом [63, с. 219].

Китай і Росія справді демонстрували прихильність до економічного та політичного лібералізму західного типу. Проте, за оцінками західних експертів, їх лідери водночас поступово відновлювали й утверджували модель дедалі відвертішого політичного авторитаризму. Вони увійшли в суперечність з порядком, запровадженим США, стали поводитися «в дусі класичного ревізйонізму» [61], закривши таким чином епоху інтеграції у плані «залучення Росії чи Китаю до системи, очолюваної Америкою» [61]. Більше того, це показало, що «відносини між великими державами вступають у період більшої небезпеки і напруженості і що готовність до більших витрат та ризиків стане ціною боротьби з ревізйоністськими проявами і збереження американських інтересів» [61].

Отже, перша чверть ХХІ ст., схоже, буде загальним переломним періодом нового поділу світу, в якому вже немає заброньованих місць для окремих країн. Китай, Росія і США дедалі більше тяжіють до принципів державного егоїзму і односторонніх рішень. Багатостороння система, яка полягала у стримуванні сили нормами міжнародного права, співпрацею й загальними моральними правилами, відсувається на другий план.

Біполярний світ не привів до спільних тенденцій розвитку, однополюсний же, коли вважалося, що існує лише одна нація, обрана Богом, щоб управляти всіма, обернувся збільшенням кількості криз. А щодо військових інтервенцій, то вони, як правило, оберталися ускладненнями, які унеможливають діалог, що добре демонструють приклади Афганістану, Іраку та Лівії.

Схоже, неочевидно, що й багатополосний світ буде кращим без зміцнення системи міжнародних інститутів. Закономірно, що вчені й політики, характеризуючи наш час «сильною нестабільністю, конфронтацією між полюсами влади, гнучким регіональним співробітництвом та зростаючим значенням недержавних суб'єктів», попереджають: «делімітація кордонів впливу між полюсами влади дуже складна, і необхідно підготуватися до загроз заострення конфронтації» [64].

В аналітиці та оглядах міжнародних відносин фіксується стійка тенденція повернення до одностороннього підходу, вивищення націй, першості їх інтересів і непохитних політичних лідерів. Лише Європа «відчайдушно тримається за багатосторонній підхід і дотримання міжнародного права» [65]. В основі його залишаються масштабні угоди, які дозволили домогтися тривалих періодів миру на континенті: Вестфальський договір 1648 р., Віденський конгрес 1815 р., філософська традиція, що зародилася у добу Просвітництва, вважали встановлення міжнародного права однією з умов вічного миру, про що писав у знаменитому трактаті Іммануїл Кант ще у 1795 році.

Нинішню ситуацію вчені часто порівнюють з епохою перед укладенням Вестфальського миру, а історик ідей, професор Варшавського університету Марчин Круль навіть віщує «вибух великого хаосу», зіткнення двох світів: «З одного боку, будуть люди, що пам'ятають ліберальний порядок, який довго працював у Європі, а з другого – люди з іншими традиціями і релігією» [66]. Залишається сподіватися, що етапи хаосу в міжнародних відносинах створюватимуть передумови для формування нового світового порядку.

Щодо Вестфальського миру, який ознаменував завершення суперництва в Європі між Францією, Іспанією, Швецією, німецькою частиною Священної Римської імперії та іншими європейськими країнами і підписання якого «постійно відкладалось, оскільки причетні до нього країни намагалися домогтися чесної і справедливої угоди для себе» [14, с. 55], то «покоління спеціалістів з міжнародних справ сприймали і сприймають цю угоду як джерело сучасних концепцій суверенітету і невтручання одних держав у внутрішні справи інших» [14, с. 56].

9 серпня 2007 р., коли вибухнула світова економічна криза, «передовий економічний світ пережив свій найдовший період стагнації з початку століття, який почався крахом Уолл-стріту у 1929 р. і закінчився через 10 років початком Другої світової війни» [67]. Головна причина цього полягала у прихильності політиків до ідеології ринкового фундаменталізму, у домінуванні в політиці постулату, що «ринки завжди мають рацію, а державне економічне втручання практично завжди помилкове» [67]. І навіть після того, як ця помилка підірвала основи ринково-фундаменталістської економіки, ринково-фундаменталістська політика вижила, перешкодивши адекватній політичній реакції на кризу.

За оцінками авторитетних учених та експертів, унаслідок таких процесів, коли ліберальна демократія виявилася паралізованою, втрачаються її ідеологія й цінності, світ опиняється у стані аномії. Таким оцінює наш час Л. Шевцова – «світопорядок Генрі Кіссінджера, заснований на принципах легітимності, балансу сил і зрозумілих правилах, більше не існує. Розмиті стандарти. Зниклі кордони між миром і війною, між легальним і нелегальним, суверенітетом і залежністю, правдою і неправдою» [68].

Таку паузу між постмодернізмом, який розпочався з розпадом СРСР, і новим станом вона охарактеризувала як «історичну перезміну», в ході якої політичні лідери виявилися «неготовими до пошуку нових шляхів розвитку». Натомість «останнє десятиліття стало часом пожвавлення глобального авторитаризму», хоча «нинішні лідери Заходу – це лідери статус-кво, а не прориву» [69], – констатує Л. Шевцова.

Принципово важливо розуміти, що нагромадження політичних, економічних, соціальних і культурних проблем, а головне – неадекватна реакція на них з боку влади і лідерів, які у багатьох випадках демонструють параліч волі й дій, є однією з причин наростання розбіжностей і конфліктів, зниження порога толерантності людей, їх бурхливої та навіть різкої реакції на суспільні проблеми й труднощі соціального характеру. Зокрема, це демонструє Східна Європа у її бажанні переграти минуле. А виявилось, що «неможливо переглянути власну національну історію так, щоб це не призвело до проблем у відносинах з сусідніми країнами» [70]. Проте еліти ставлять на службу

історичну політику для розширення зони свого впливу та утвердження «історичної справедливості», яка обґрунтовується їх же власним набором аргументів.

Особливість «історичної перезмінки» проявляється наростанням прагнень політиків і народів відповідати на виклики відповідно до власних інтересів. Показовими у цьому плані є реперні слогани у виступі президента США Д. Трампа на сесії Генасамблеї ООН (вересень 2017 р.): дотримуватись інтересів своїх власних народів; сильні суверенні держави; сильні суверенні країни; головний обов'язок держави – перед її народом; ставити на перше місце інтереси своїх країн; держава – оптимальний інструмент для покращення життя людей; подолати наявні небезпеки ніхто не зможе краще за сильні, суверенні і незалежні країни, які пам'ятають свою історію і думають про свою долю; ми власноруч повинні вирішувати власні проблеми, створювати свій добробут, захищати своє майбутнє [59]. Судячи з усього, лейтмотивом позиції «першого лідера світу» є ізоляціонізм, хоча саме це слово у його промові й не прозвучало. Убачаючи в цьому «лідерство із задніх рядів», *The New York Times* у редакційній статті констатує: передвиборче гасло Трампа «Америка понад усе» перетворилося в «Америка позаду всіх» [71].

Засновник Французького інституту міжнародних відносин Арно де ля Гранж узагалі вважає, що необхідно відходити від дипломатії «цінностей» на користь повернення до поняття «національний інтерес». На його думку, таке повернення – «це фундаментальне питання», а поняття національного інтересу – «відпрацьована інтерпретація захисту ідентичності й цілісності. Його не можна ототожнювати з цінностями, така деформація відбулася за два останні п'ятирічні терміни» [72]. Зі свого боку, Лоуренс Саммерс (колишній директор Національної економічної ради США) навіть висунув концепцію «відповідального націоналізму» [66]. Аналогічно, говорять його опоненти, можливі твердження про «відповідальних диктаторів» чи про повернення до освіченого абсолютизму. За будь-яких обставин такі реалії вимагають осмислення причин того, чому національні почуття еволюціонують до націоналізму, який у низці країн знаходить своє утвердження на державному і регіональному рівнях. Насамперед

потребують відповіді питання, що таке нація в сучасному розумінні, де межа між нацією і націоналізмом, яке новітнє наповнення слід вкладати у поняття «національна держава»?

Тип лідерства – дзеркало суспільства

Переорієнтація на односторонній підхід у розв'язанні внутрішніх і зовнішніх проблем країн вивичує не тільки тему національних держав і націй, але потребу в яскравих лідерах для здійснення такої політики. Залежно від обставин і процесів можна говорити про запит на лідерську демократію, до чого, можливо, і рухатиметься історія, або про переповзання в авторитаризм з піднесенням нових та непередбачуваних сил і політиків, які грають на національних почуттях.

Проте вже з впевненістю можна констатувати існування двох явищ. Перше – наростання у політичному середовищі скепсису щодо здатності народу до демократії. Таким чином відроджується поширена в буржуазних колах на початках минулого століття думка, що суспільство ділиться на розумну еліту і неосвічені маси, якими рухають інстинкти. Саме така позиція слугувала обґрунтуванням існування авторитарних режимів, включаючи фашистські. Як зазначає в своїй публікації Трульс Хечер, «політична еліта у все більш наростаючій суміші презирства і зверхності втратила контакт з вирішальною частиною населення, яка на знак протесту ставить хрестик біля націонал-консервативних протестних партій чи неортодоксальних кандидатів...» [73].

Звучать навіть думки, що сьогодні нагадує 1930-ті рр., коли авторитарні лідери відчували піднесення, демократичні лідери не змогли їм протистояти, міжнародна система була розхитана, а світ втягнуто у війну. Справді, це був період збільшення кількості агресивних авторитарних режимів і нестабільності у ключових регіонах Європи й Азії. Демократія поступилася місцем насильницьким, авторитарним ідеологіям. Економічний націоналізм і протекціонізм підірвали глобальне процвітання і потенційну геополітичну співпрацю, спроможну стримати агресію. Але політичні оглядачі пропонують мати на увазі, що тоді «під смертельною загрозою опинилася сама ідея демократичного

правління. Тепер, незважаючи на демократичну рецесію, в світі понад 110 політичних демократій, а західні демократії як і раніше зберігають домінуюче становище над будь-яким авторитарним суперником» [74].

З такою аргументацією можна було б погодитися, якби не феномен Д. Трампа – складової глобальної тенденції, яка полягає в тому, що в міжнародну політику повертаються сильні і владоловні політики. Жоден із його попередників ніколи не виступав проти системи і не намагався підірвати усталені норми й правила. За прогнозом Ф. Фукуями, країна вступила в «епоху великого природного експерименту, який покаже, хто управляє Сполученими Штатами – закони чи люди» [75]. З усією очевидністю можна констатувати лише те, що епоха політиків «поденників» відходить у минуле. У світі, а також і в Європі «ми спостерігаємо, – говорить такий досвідчений політик, як Франк-Вальтер Штайнмайєр, – нове захоплення авторитаризмом» [76].

У принципі народ приймає владу, яка відповідає його уявленню про тих, хто має його очолювати. Разом з тим, у складні періоди люди особливо схильні делегувати свої повноваження для розв'язання проблем особам, що демонструють інстинкти готовності щодо їх швидкого вирішення, причому пропонують прості рецепти відповідей на гострі виклики, що виникають перед країнами та народами і навіть цілим світом. Політики, які дотримуються принципів компромісу, виглядають добре, коли нічого докорінно змінювати не треба. В часи нестабільності та невизначеності, коли пошук узгодженої лінії «смерті подібний» [77, с. 170], виникає суспільний запит на тих, хто впевнений у власній правоті, ламає усталені правила й стереотипи, у тому числі переступаючи законодавчі норми і неписані правила, не плентається в хвості людських очікувань на невідкладні результати проривного характеру. На масовому рівні відбувається загальне увірування в якості лідера та вручення йому своєї власної долі. При цьому ігноруються гіркі приклади таких керманічів, які затягували довірену їм країну у безодню.

На різких зламах історії особливим попитом користуються політики, які демонструють домінуючу лідерську культуру з переходом в агресивну поведінку, схильність до нарцисизму,

сумнівні уявлення про мораль за яскраво вираженої жадоби влади. Вчені Лондонської школи бізнесу під час спеціального дослідження дійшли висновку: під тиском нестабільності і відчуття втрати контролю над своїм власним життям люди віддають перевагу тим, хто діє авторитарно. А вибір «домінантного лідера являє собою компенсаційну стратегію». І «чим більша кількість безробітних, тим вище бажання бачити у владі домінуючих політиків» [78]. Ректор інституту психології у Берліні Зігфрід Прайзер пояснює це так: «Ототожнюючи себе з авторитарними лідерами, індивід відчуває, що й сам може впливати на ситуацію», у стресові моменти світогляд людини звужується і «тим переконливішими йому будуть видаватися політики, які обіцяють прості рішення» [78].

Фактично вчені виявили присутність замкненого кола: з одного боку, фактори нестабільності не лише прямо впливають на жителів країни, але й визначають їхні уподобання щодо стилю політичного керівництва. З другого боку, таке політичне керівництво ухвалює економічні й політичні рішення, які позначаються на житті наступних поколінь виборців. За припущеннями вчених, якщо політика зможе впоратися з нестабільністю, люди повернуть собі здатність до диференційованого мислення.

У 2006 р. Дж. Хіглі дійшов висновку, що адміністрація Дж. Буша-молодшого стала прологом до нового типу «рішучого» лідерства, яке звертається до силового інструментарію у зовнішній політиці [79]. Як доказ, вказується на безпрецедентне зростання мережі інститутів спеціальних служб США після подій 11 вересня 2001 року.

В експертному і політичному середовищі поширена також думка, що переломним моментом у відновленні авторитарного лідерства слід вважати 2012 р., коли В. Путін повернувся в Кремль. Далі вони хронологічно обґрунтовують значимість цієї події: через декілька місяців генеральним секретарем Комуністичної партії Китаю стає Сі Цзіньпін; у липні 2013 р. до влади в Єгипті приходить колишній міністр оборони Абдель Фаттах ас-Сиса з яскраво вираженим владним характером; наступного року на посаді президента Туреччини утверджується Реджеп Ердоган; у 2014-му посаду прем'єр-міністра Індії обіймає Наренда Моді, в Угорщині сильні авторитарні підходи демонструє Віктор

Орбан [80]. Звісно, що світова політична лінійка лідерів яскраво вираженого індивідуалістського владного типу, таких собі альфа-самців зі сильним его, була б неповною без Д. Трампа.

Імунітети демократії безсилі перед постатями, які демонструють готовність задіяти силу своєї особистості та рішучості, усі можливі й неможливі засоби, включаючи силові, щоб слабкість, незахищеність, страхи й невдоволення людей замінити спокоєм, вірою і впевненістю, національним прогресом. «Через голову» правлячих класу чи партії вони спираються на своєрідні групи «наделіт», які разом зі своїм «патроном» забезпечують контроль над основними інститутами влади. За спостереженнями Дж. Хіглі, у такі періоди, що нагадують класичні революційні ситуації, взагалі «відбувається перехід влади до невеликої доктринальної групи, яка налаштована придушити і знищити всі інші конкуруючі еліти, створити свою систему, поліцейську систему і нав'язати свої погляди більшості населення» [79], забезпечити «самоутвердження вертикального виміру демократії» [79].

При цьому на початковому етапі мало звертається уваги на «тривожну правду», яка полягає в тому, що лідери з такими екстраординарними мандатами «рідко обмежують свої дії національними кордонами. Дуже часто підводні течії насильства, які вони вводять у внутрішню політику, виливаються і на міжнародну сцену» [80]. Більше того, американський історик Емі Найт, якого *The New York Times* назвала «видатним західним дослідником» КДБ, попереджає, що в «усіх авторитарних лідерів і диктаторів є внутрішня і зовнішня програма дій. Вони повинні демонструвати силу, у тому числі за кордоном» [Цит. за: 81].

До м'яких варіантів таких дій можна віднести санкції щодо непокірних або незручних держав, які виходять на перший план у міжнародній політиці, витісняючи традиційні демократії та виразно демонструючи їх протекціоністський економічний підтекст. За своєю сутністю санкції, як різновид війни, спираються на «три асиметричні чинники: військова сила, економічна сила та сила ідеологічного іміджу». Застосування санкцій засвідчує, що «в міжнародній системі, незважаючи на всі розмови про ліберальний порядок, не змінилося головне: «як і раніше, існує позиція верховного авторитету над державами» [82].

Авторитарне лідерство неможливе або вкрай ускладнене без харизми, яка, в свою чергу, зав'язана на популізмі. Він же, своєю чергою, набирає сили в багатьох країнах, включаючи ЄС та США, через зростання соціального розшарування, уповільнення соціальних ліфтів, підживлення теми економічного націоналізму та антиглобалізації, вороже налаштування багатьох людей проти політики взагалі і політичного істеблїшменту особливо.

Щоб зрозуміти, що це може означати для еволюції політики, фахівці пропонують, зокрема, звертатися до історії фашизму. Беніто Муссоліні починав як соціаліст-революціонер. У Німеччині існувала націонал-соціалістична робітничка партія. Спочатку фашизм виступав як націоналістичний антикапіталістичний рух. Згодом він почав наступ на ліберальний капіталізм, далі – на міжнародну фінансову систему і, врешті-решт, еволюціонував до антисемітизму. Август Бебель назвав це «соціалізмом дурнів» [Цит. за: 83].

Економіст Дені Родрик, на основі вивчення ідей та витоків популізму, дійшов висновку, що «демократія, національний суверенітет та глобальна економічна інтеграція взаємно несумісні». Відповідно, «хоча б одним з цих елементів необхідно жертвувати». Враховуючи те, що багато виборців у Європі й США відчувають себе постраждалими у процесі глобалізації, у «популістських партій, які агресивно ставлять націю понад усе, з'являються переваги перед суперниками» [83]. Аналогічне можна сказати й про окремих політиків-популістів. Але одна справа – виборча кампанія, в рамках якої можна обіцяти все, що завгодно, – це і називається популізмом. Інша – говорити про відповідальність за свої обіцянки. На це спроможні лише яскраво виражені доміантні лідери, які забезпечують харизматичну легітимність своєї політичної влади через вибори, уміють «поставити на місце» своїх опонентів із загалом необмеженим популізмом, запропонувати прийнятні для себе межі «вуличної демократії».

* * *

Відповіді на всю сукупність викликів внутрішньодержавного, регіонального та світового рівнів, і загалом на ключову проблему:

як зміцнити порядок – через хаос чи через винайдення спільних рішень на основі порозуміння (адже сьогодні жодна держава не є настільки могутньою, щоб визначати напрям суспільного поступу самостійно) – швидше за все лежатимуть не в площині колективного розуму. Хоча домінує думка, що ключовим ресурсом має стати високоякісний людський капітал. Проте в світі починає не вистачати добре підготовлених людей, лідерів у тому числі, не зважаючи на те, що в західних країнах рівень інтелекту, як уже зазначалося, динамічно зростає.

Судячи з усього, надалі визначальну роль відіграватиме характер і зміст власне лідерства. Воно матиме істотно інший характер, не обтяжений правилами, традиціями й умовностями, які вже не працюють. І навіть законами. Його характер визначатиметься особистостями, здатними підпорядковувати своїй волі суспільство й державу. Світ у цьому плані приречений пережити ренесанс лідерства першої половини ХХ століття.

ХХІ ст. буде віком особистостей. Тінь однієї людини дуже часто буде накривати країни. Знову буде працювати відзначений експертами парадокс: надії на зміни пов'язуватимуться з однією людиною, надії на зміни пов'язуватимуться зі смертю однієї людини.

Науковці та експерти дедалі активніше висловлюють застереження, що знову може настати час, коли доля держав і світу опиниться в руках авторитарних осіб, «освічених абсолютистів» і навіть «відповідальних диктаторів», зокрема, ще й з таких причин:

- демократичні цінності поступаються національним інтересам, пріоритету національних держав;
- нестабільність економіки та ускладнення економічних перспектив;
- зростання незіставності економічних і соціальних проблем з демократичними засобами їх розв'язання;
- відставання правової системи від усього комплексу проблем;
- розповсюдження Інтернету, який служить засобом прояву і поширення радикальних поглядів;
- зменшення поваги до прав і свобод людини та громадянина;
- складна прогнозованість процесів у релігійному середовищі;

– наголос на силу й патріотизм нових людей на вершині влади, на їхню готовність використати силові засоби проти ворогів;

– поширення сподівань, що за рахунок концентрації влади можна забезпечити серйозний прорив у суспільному розвитку;

– слабкі імунітети у демократій від притягальної сили політиків, які обіцяють національне відродження з допомогою сили своєї особистості та безцеремонності, грають на почуттях незахищеності, страху та невдоволення людей.

Ще у 1920-х рр. познанський філософ та правознавець Антоній Перетяткович звернув увагу на проблему демократичного цезаризму, тобто режиму одноосібного правління харизматичного лідера, який не руйнує політичну систему в цілому, але змінює форму окремих інститутів, щоб зосередити владу в своїх руках [84]. Сьогодні вимагає уважного її вивчення. У тому числі й особливо в Україні, яка була й усе ще залишається авторитарним утворенням з усіма притаманними для нього атрибутами влади й політики і якій ще належить засвоїти теорію цивілізованого лідерства і втілити її на практиці. Як точно діагностувала відомий експерт Л. Шевцова, вихід для радянських республік з посткомуністичної моделі виявився «значно складнішим, ніж з комунізму». В епітафії «Смерть СРСР» Джек Ф. Метлок пише: «Покійний залишив після себе п'ятнадцять нащадків. У всіх з них виражено тверде прагнення уникнути манери поведінки, яка підірвала здоров'я покійного і від якої, по суті, постраждали всі. Разом з тим слід відзначити, що потомство може зберігати в собі деякий генетичний матеріал, породжений порочністю померлого. В деяких з нащадків злоякісні прояви вже фактично дали про себе знати. Співтовариству авторитетних медичних спеціалістів, таким чином, належить тримати вціліле покоління під пильним, хоча й доброзичливим наглядом» [85]. Що ж, усе так і відбувається.

Очевидно, що така чергова персоналізація політики, зосередження уваги на «головних» особистостях неминуче потягне за собою зміну дослідницьких парадигм. А в підсумку обернеться персоналізацією вже сучасної історії, всього XXI століття. Тому важливо, щоб діяння однієї людини не «накривало» все суспільство та не перетворювалося на засіб пізнання всього

соціуму, в якому живуть, думають і діють, радіють і страждають, зазнають поразок і перемагають мільйони. Інакше доведеться констатувати повернення на висхідні позиції у дослідженні цієї проблеми, а за великим рахунком – до минулого. Адже еволюцію дослідницьких парадигм цієї теми схематично можна викласти так:

- особлива увага до «виняткових особистостей» – глав держав, полководців, геніїв і великих злочинців, визначних учених, знаменитих художників, дисидентів, інших героїв та антигероїв різних історичних періодів та культурних епох;

- перехід від дослідження виняткових особистостей до вивчення широких соціальних страт, а пізніше – технологій формування «суб'єктності» в різні історичні періоди;

- акцент на дослідженні «звичайних людей» і «повсякденних контекстів». Зазначимо, що повернення учених до вивчення «простої», «рядової» чи «середньої людини» розширило межі історичного процесу за рахунок тих, хто не належав до видатних діячів. Таким чином, «номенклатура» творців історії набувала більш завершеного вигляду;

- актуалізація тематики щодо персоналій і особистостей в історії з огляду на нові реалії й виклики сучасної доби.

Враховуючи такі обставини, вкрай важливо, щоб діяння головних політичних акторів розглядалися й оцінювалися в контексті особливостей епохи – раніше і сьогодні, у взаємодії з таким ключовим суб'єктом історичного процесу, як народ. Щоб було загальне розуміння того, що історії відомих людей, «які їх ідеалізують чи «роздягають», у формі моральних настанов чи каталогу подвигів, адвокатської промови чи обвинувального вироку, нагородного листка чи діагнозу психіатра», – окрім іншого, завжди були «своєрідним дзеркалом (питання про міру його «кривизни» невтомно дебатуються), дивлячись в яке, читач міг би багато дізнатися й про себе» [86] і усвідомлювати власну відповідальність за організацію держави, її суспільний поступ. У попередні періоди і особливо за сучасних умов це настільки важлива справа, що не можна покладати її лише на обраних і тим самим дозволяти повернення демократії одноосібних лідерів з монопольним правом визначати долю народів і світу.

1. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории / пер. с англ.; 3-е изд. Санкт-Петербург, 1908.
2. Честертон Г. К. Чарльз Диккенс/ пер. с англ. Москва, 1982.
3. Леметр Ф. Энциклопедия мудрости. Сборник мыслей, изречений, афоризмов, парадоксов, эпиграмм. Москва, 2007.
4. Гринин Л. Е. Личность в истории: эволюция взглядов // История и современность. 2010. № 2. С. 3–44.
5. Вернадский В. И. О роли личности в истории (Философские труды натуралиста). Москва, 1988.
6. Дж. Най. Какое значение имеет Трамп для истории? URL : <http://inosmi.ru/politic/20170908/240222966.html>.
7. Макиавелли Н. Государь. Москва: ЭКСМО, 2013. 544 с.
8. Пауэлл Дж. Новый Макиавелли / пер. с англ. Москва: АСТ, 2013. 448 с.
9. Плеханов Г.В. Избранные философские произведения в 5-ти тт. Т. 2. Москва, 1956. С. 300–334.
10. Киссинджер Г. Мировой порядок / пер. с англ. Москва:, 2015.
11. Силантьев М. В. Новые принципы «философии границы» в глобальном мире: десоверенизация или постсуверенизация // Политические исследования. 2014. №3.
12. Богатуров А. К. Международные отношения и внешняя политика России. Москва, 2017.
13. Наїм М. Занепад влади: від владних кабінетів до полів битви й церков, а потім і до держави, або Чому сьогодні бути при владі означає зовсім інакше, ніж колись / пер. с англ. Київ, 2017.
14. Брендан С. Европа. Борьба за господство / пер. с англ. Москва, 2017.
15. Цит за.: Кватермен Ж. Борис Джонсон клоун, сумевший объединить ЕС против Британии URL: <http://inosmi.ru/politic/20161127/238289367.html>.
16. Каутский К. Материалистическое понимание истории. Москва – Ленинград, 1931. Т. 2.
17. Шевцова Л. Расплата за кураж. URL: <http://glavcom.ua/columns/shevcovoy-rozplata-za-kurazh-356372.html>.
18. Лассер И. Беседа с Валери Жискар д'Эстеном. URL: <http://inosmi.ru/world/20150304/226636185.html>.
19. Шустер С. Владимир Путин не понимает, что власть Дональда Трампа ограничена. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170802/239958415.html>.
20. Хрущев С. Н. Реформатор. На закате власти. Москва, 2017.
21. Новое время. 2017. 7 мая.
22. Чжэн Юнъянь. Близится кризис мировых лидеров. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170126/238601919.html>.
23. Кишор М., Шваб К. Качества великого лидера. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170811/240025265.html>.

24. Характер, политика и выбор лидеров. URL: <http://inosmi.ru/usa/20120905/198616403.html>.
25. Доббс М. Картковий будинок: Роман / пер. з англ. Київ, 2016.
26. Шандонне М. Падение рейтинга Макрона проклятие Елисейского двора? URL: <http://inosmi.ru/politic/20170725/239898110.html>.
27. Модсли Э., Уайт С. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг. / пер. с англ. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 432 с.
28. Кинсер С. Перевороты. Как США свергают неугодные режимы / пер. с англ. Москва, 2016.
29. Гати Ч. Збиг: Стратегия и политика Збигнева Бжезинского / пер. с англ. Москва, 2017.
30. Бжезинский З., Хантингтон С. Политическая власть: США / СССР. В 2 ч. / пер. с англ. Москва, 1984.
31. Ослунд А. Зачем нам снова понадобится кремленология? URL: <http://inosmi.ru/politic/20160823/237609854.html>.
32. Невежин В.А. Застолья Иосифа Сталина. Книга первая. Большие кремлевские приемы 19301940-х гг. Москва : Новый хронограф, 2011.
33. Лодэл Я. Тайное обещание Брежнева: «Мы сделаем все, что можем, для переизбрания Джеральда Форда». URL: <http://inosmi.ru/politic/-20170730/239935263.html>.
34. Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». Москва : Изд-во «Новости», 1992. 224 с.; его же. Хоровод смертей. Брежнев, Андропов, Черненко... Москва: Алгоритм, 2014. 256 с.
35. Баунов А. России не до смеха // Отечественные записки. 2014. №6 (63). С. 3–13.
36. Гаази К. Двор вместо политбюро. Что происходит с окружением Путина. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170903/240183823.html>.
37. Леонид Бершидский. Прямой репортаж из Овального кабинета: это Сергей Лавров. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170512/239333346.html>.
38. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Москва: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. 624 с.
39. Меотти Дж. Вот новый железный занавес. Восточная Европа: конец стабильности? URL: <http://inosmi.ru/politic/20171006/240455585.html>.
40. Смирнов В. А. Политические элиты в малых странах: вопросы теории. Москва, 2017.
41. Стенбэк П. США и Европа: сложные отношения. URL: <http://inosmi.ru/politic/20171010/240473076.html>.
42. Оукшот М. Рационализм в политике и другие статьи. Москва, 2002.
43. Возняк О. Почему мы принимаем глупые решения. URL: <http://inosmi.ru/social/20160820/237596290.html>.
44. Джассим Л. Почему среди технарей так мало девушек. URL: <http://inosmi.ru/social/20170823/240087058.html>.

45. Вальтер Хольштайн. Гендерный кризис: у мужчин нет будущего. URL: <http://inosmi.ru/social/20170409/239086957.html>.
46. Томес Я. Ангела Меркель и Хиллари Клинтон глазами феминистки: кто выиграл. URL: <http://inosmi.ru/social/20170602/239503305.html>.
47. «В» – значит Вендетта (и Владимир). URL: <http://inosmi.ru/longread/20170914/240273143.html>.
48. Вальстрём требует политических мер. URL: <http://inosmi.ru/social/20171019/240561209.html>
49. Ломборг Б. Как помочь девочкам. URL: <https://inosmi.ru/social/20170919/240318443.html>
50. Садасивам Б. Как заставить ценить «женскую работу». URL: <http://inosmi.ru/social/20171023/240559340.html>
51. Стемпл Л. Женщины чаще совершают акты сексуального насилия, чем было принято считать. URL: <https://inosmi.ru/social/20171023-240591584.html>
52. Живеться добре. У чому Ангела Меркель змінює і не змінює свою країну // Український тижень. 2017. №37(513). 15–21 вересня.
53. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва: АСТ, 2010. 588 с.
54. Блюменфельд С. И. Фукуяма провозгласил конец истории... напрасно? URL: <http://inosmi.ru/politic/20170818/240065836.html>.
55. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2014. 601 с.
56. Штюрман М. Угроза войны: мир на пороге «решающего момента». URL: <http://inosmi.ru/politic/20170222/238771563.html>.
57. Збигнев Бжезинский: Я не думаю, что мы идем к мировой войне. URL: <http://glavcom.ua/publications/125729-zbigne-v-bzhezinskij-ja-ne-dumaju-cto-my-idem-k-mirovoj-vojne.html>.
58. Бьюкенен П. Какова цель Америки в мире? URL: <http://inosmi.ru/politic/20170512/239339130.html>.
59. Первое выступление Трампа на сессии Генеральной Ассамблеи ООН. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170920/240335250.html>.
60. Арбатов О. Украина и реальная политика. Независимая газета. 2014. 5 июня.
61. Брендс Х. Новый мировой порядок Америки официально мертв. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170929/240392479.html>.
62. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. Москва: АСТ, 2014. 256 с.
63. Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис. Москва, 2015.
64. Таллес О. Родосский форум признал, что «международными отношениями управляет страх». URL: <http://inosmi.ru/politic/20171016/240524203.html>.
65. Ле Бье В. Новые империи или возврат к односторонним мирам. URL: <http://inosmi.ru/politic/20161230/238464865.html>.

66. Круль М. Грядет взрыв Большого хаоса. URL: <http://inosmi.ru/science/20160731/237382636.html>.
67. Калецки А. Революция «Макроэкономики?». URL: <http://inosmi.ru/economic/20170722/239878764.html>.
68. Шевцова Л. Запад потерял вектор развития, а мир превратился в хаос. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/12849-zapad-poteryal-vektor-razvitiya-a-mir-prevrashchaetsya-v-haos.htm>.
69. Шевцова Л. Большая пересменка, или Долгая эпоха выноса мусора. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160730/237381392.html>.
70. Исаев И. Зачем в Польше пересматривают прошлое. URL: <http://carnegie.ru/commentary/2016/08/19/ru-64346/j3rg>.
71. Коффманн С. Барометр мирового беспорядка. URL: <http://inosmi.ru/politic/20171019/240556534.html>.
72. Гранж А., де ля. Франция не должна стыдиться защищать свои интересы. URL: <https://www.inopressa.ru/article/27jan2017/lefargo/france.html>.
73. Хечер Т. Неужели народ слишком глуп для демократии. URL: <http://inosmi.ru/social/20161127/238289781.html>.
74. Назревающий шторм или письма перед рассветом. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170801/239958128.html>.
75. Фукуяма Ф. Выдержит ли американская демократия Трампа? URL: <http://inosmi.ru/politic/20170125/238597532.html>.
76. Франк-Вальтер Штайнмайер: Я хорошо добрался // Frankfurter Allgemeine Zeitung. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170619/239612940.html>.
77. Хрушев С. Н. Реформатор. М., 2016.
78. Ланcke А. Почему доминантные политики снова так популярны. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170614/239580450.html>.
79. Хигли Дж. «Демократия и элиты» 20 октября 2006 г. в Москве. URL: <https://www.kommersant.ru/daily/30235>.
80. Рахман Г. Дональд Трамп, Владимир Путин и притягательность властных личностей. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160517/236550077.html>.
81. Кокберн Г. СССР, версия 2.0: как Путин формирует современную Россию. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170915/240296041.html>.
82. Сушова-Сальминен В. Блеск и нищета западных санкций. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170729/239933950.html>.
83. Скидельски Р. Вариации популизма URL: <http://inosmi.ru/politic/20170521/239402408.html>.
84. Левицка К. Как Путин радуется тому, что делает «Право и Справедливость» URL: <http://inosmi.ru/politic/20160705/237082143.html>.
85. Мэтлок Дж. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. Москва, 2003.
86. История через личность: Историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. 2-е изд. Москва, 2010. С. 5–6.